

**הגנה על חיפה בשנים 1939-1940: ראשית התותחנות
היהודית בארץ-ישראל**

יצחק-צח משה

עבודת גמר מחקרית (תזה) המוגשת לאחר קבלת התואר "מוסמך"

אוניברסיטת חיפה
הפקולטה למדעי החברה
החוק לגיאוגרפיה ולימודי סביבה

נובמבר 2022

הגנה על חיפה בשנים 1939-1940: ראשית התותחנות היהודית בארץ-ישראל

מאת: יצחק-צח משה
בהנחיית: פרופסור ארנון גולן

עבודת גמר מחקרית (תזה) המוגשת לאחר קבלת התואר "מוסמך"

אוניברסיטת חיפה
הפקולטה למדעי החברה
החוק לגיאוגרפיה ולימודי סביבה

נובמבר 2022

מאושר על ידי _____ תאריך _____
(מנחה/ת העבודה)

מאושר על ידי _____ תאריך _____
(יו"ר הוועדה החוגית לתואר שני)

תוכן עניינים

III	תוכן עניינים
IV	תקציר
VI	רשימת טבלאות
VI	רשימת תמונות
1	מבוא
3	הערכת המצב של הישוב היהודי לקראת מלחמת העולם השנייה
5	הערכת המצב הבריטית בדרך למלחמה
5	ארץ־ישראל באסטרטגיה הבריטית
5	המיקוד בחיפה כיעד גאואסטרטגי במזרח הים התיכון
7	עכשיו חייבים נמל בים התיכון
8	ההגנה על הנמל ועל אזורים חיוניים בחיפה
9	הגנה צבאית על הנמל ועל האתרים הצבאיים בעיר
13	תוכנית להגנה אזרחית – הפצצות אוויריות וגז
16	הערך הצבאי של חיפה לאור ההשקעה הבריטית
18	הגיוס הארצי־ישראלי לצבא הבריטי – מפגש האינטרסים
21	הצרכים האמיתיים לעומת העמדות של הצדדים במו"מ
24	סוגית הגיוס - סיכום
27	ההגנה על חיפה בתותחים – ראשית התותחנות היהודית
33	מרחיבים את הגיוס
35	מתכננים את ההגנה
35	הכנות בגזרה האווירית – תכנית הגנה מפני התקפות אוויריות על ארץ־ישראל
36	הכנות בגזרת החוף – דוגמה לתרגיל הכנה לקרב ים-חוף
38	השירות של הארצי־ישראליים בסוללת תותחי החוף
39	ה'בולשיט'
44	צורך דחוף בתותחני חוף נוספים
49	ההפצצות הראשונות: כישלונות מבצעיים
54	סיכום
56	ביבליוגרפיה
60	נספחים
60	נספח 1: עלויות להצבת מערך התותחים להגנה על חיפה – 3.4.1939
62	נספח 2: מבנה התקן של יחידת נ"מ – בופורוס 40 מ"מ – שתוכננה להיפרס בחיפה – יולי 1939
63	נספח 3: נספח לתוכנית ההגנה של דיביזיה רכובה מס' 1, 'תכנית התרעה לארץ ישראל', 20.5.1940
64	נספח 4: טופסי הגיוס כאזרח עובד צבא של יעקב מידד, בשמו אז 'ארנסט מידובסקי'

הגנה על חיפה בשנים 1939-1940: ראשית התותחנות היהודית בארץ-ישראל

מאת: יצחק צח משה

תקציר

העבודה מתארת את תהליכי התכנון, הארגון ואופן הפעולה של מערך ההגנה שנבנה על ידי הבריטים בנמל חיפה ובסביבתו, בשנים 1939-1940. תהליך תכנון ההגנה על חיפה לא התחיל כחלק מההכנות למלחמת העולם השנייה. אולם, פריצתה האיצה את המעבר משלב התכנון לשלב הביצוע, דבר אשר היה כרוך בשיתוף פעולה עם הנהגת הישוב היהודי. העבודה מתארת את התוכניות הבריטיות להגנה על חיפה, את שיתוף הפעולה של ממשלת המנדט עם הנהגת הישוב היהודי עבור הוצאתה אל הפועל, ותביא כמקרה בוחן את גיוס תותחני החוף היהודים לסוללת תותחי החוף הבריטית שהגנה על חיפה.

בעשור הראשון של המאה העשרים נבחרה חיפה על-ידי בריטניה, כיעד המועדף לנחיתת כוחות צבא במזרח הים התיכון. הצורך בתוכנית נחיתה נבע מהחשש הבריטי שהעות'מאנים ובעלי בריתם ינסו להניע כוחות להשתלטות על תעלת סואץ, על בסיס המסילה החיג'אזית. מפרץ חיפה נבחר כנקודה המתאימה לנחיתה בזכות ההגנה הטבעית שמקנים רכסי ההרים שמסביבו, ובזכות הדרך המהירה והנוחה ממנו לעבר המסילה החיג'אזית, לרבות באמצעות רכבת העמקים. לאחר מלחמת העולם הראשונה, כאשר קיבלו הבריטים את המנדט על הארץ לידיהם, נבחרה חיפה לעיר בה יוקם נמל עמוק-מים בחוף שבין אלכסנדריה לבירות, נמל שלו יועדו שימושים צבאיים ואזרחיים. השימושים המקוריים שיועדו לנמל חיפה היו: מעגן למשחתות, מעגן לספינות-סחר, בסיס לחיל האוויר, ותשתית אווירית אזרחית.

כאשר הוקם בשנת 1933 זכה הנמל לרמת ההגנה הנמוכה ביותר: רמה 'C'. בשנת 1935, בעקבות ראשית המלחמה בחבש ועליית האיום האיטלקי, עלתה ההגנה על הנמל לרמה 'B' והוא צויד בארבעה תותחי חוף, ללא כוח אדם מפעיל. עם הצטברותם של נכסים בסביבת הנמל – מאגר הדלק וההחלטה על הקמת בתי הזיקוק – פתחה הימייה המלכותית בשנת 1938 בעבודת מטה להעלאת הנמל לרמת הגנה 'A'. רמה זאת חייבה הימצאותם של כלי נשק להגנה על הנמל, המאוישים בצוותים לוחמים, לאורך כל השנה. במקביל לזאת הצבאית, פתח הנציב העליון הבריטי, הרולד מקמייקל בעבודת מטה אזרחית לארגון ההגנה על חיפה. מלחמת העולם השנייה פרצה לפני שהעבודות הללו יצאו לפועל והן הושלמו בחלקן תוך כדי שנתה הראשונה. לחיפה הועברו סוללת תותחי חוף נגד אוניות וסוללת תותחים נגד מטוסים, והיא הייתה ליעד היחיד בארץ-ישראל אשר זכה להגנה מפני תקיפות אוויריות וימיות.

החל משנת 1937, לקראת פרסום מסקנות של 'ועדת פיל', תכננה גם הנהגת הישוב היהודי את בניין כוחו של כוח צבאי יהודי. ההנהגה נערכה לכמה תרחישים ובכללם המשך התקפות הערבים על הצירים ועל הישובים היהודים, והגנה על טריטוריה יהודית אם וכאשר תקום. בשני התחומים הזדקקו היהודים להישען על הבריטים, גם בהכשרה וגם בציוד. הבריטים מצידם סירבו להכשיר כוח צבאי יהודי למעט לתפקידי שיטור, כדי שלא להכעיס את האוכלוסייה הערבית בארץ ובסביבה. גם לאחר פרוץ המלחמה הסכימו בתחילה לגייס אך ורק חיילים לחילות מקצועיים, ושאינם מיועדים ללחימה בקו החזית. הנהגת הישוב שיתפה פעולה עם מתכונת הגיוס הבריטית, אם כי באופן מסויג, ופתחה משא ומתן עם הממשלה.

הבריטים ביקשו לגייס כל אדם שכשיר לצרכיהם, ההנהגה היהודית לא קיבלה זאת. ניכר כי חשיבות

הסיוע לבריטים הייתה ברורה להנהגת הישוב, אך שמירה על מראית העין של התנגדות לספר הלבן גרמה להקשחת עמדות. גיוס בתנאים של הבריטים הצטייר בחלקים גדולים בישוב ככניעה. למרות ששני הצדדים רצו בגיוס חיילים, הרי שעד להפצצת ארץ-ישראל בידי האיטלקים ביולי 1940, התגייסו מעט מבני הישוב.¹ חלק מהמגויסים הגיעו שלא דרך הנהגת הישוב, אלא גויסו ישירות על ידי הבריטים. בתקופות מסוימות חיבלה ההנהגה היהודית במודע במאמצי הגיוס הללו. רבים מהמגויסים שירתו גם מחוץ לארץ, בניגוד לעמדת ההנהגה.

ב-7 בספטמבר 1939 התגייסו ראשוני הארצישראלים, לסוללת תותחי החוף ה-17 בחיפה, עד לסוף ינואר 1940 שירתו בסוללה זו 42 ארצישראלים (התקן של הסוללה היה 169 אנשים). כמות תותחנים זאת שירתו בצבא הבריטי עד אוקטובר 1940, אז החלו הבריטים לגייס שוב לחיל זה. קבוצה זאת משמשת במחקר כמקרה בוחן לחוסר היכולת של הממשלה הבריטית בארץ ושל הנהגת הישוב למצות את האינטרסים שלהן. לבריטים היו חסרים חיילים והם נזקקו לתותחנים מקומיים כדי לפנות את שלהם לשדות קרב אחרים. היהודים מצידם הבינו בתכנוני בניין הכוח שלהם כי ידרשו להם תותחנים וידע בתותחנות בצבא שיוקם.² למרות זאת, מספר המגויסים היה נמוך והשלטונות היהודים כמעט התעלמו מהם. החוויות של 42 התותחנים היו קשות מאוד. סוללות התותחנים היו מורגלות לגייס "ילידים" במקומות שונים בעולם, ולהתייחס אליהם כנחותים. היהודים שגויסו לא הסכימו לקבל את היחס הזה, מה שיצר חיכוכים בין הקבוצות, עד כדי שימוש באלימות פיסית. נוסף על כך, סבלו המגויסים היהודים מפערים מקצועיים מאחר שלא עברו הכשרה בסיסית, ומפערי תרבות ושפה אשר לא טופלו בידי אף אחד מהצדדים.

העבודה מסתיימת בתיאור המבחן שבו הועמד בניין הכוח הבריטי להגנת חיפה: ההפצצות של חיל האוויר האיטלקי (בעיקר) החל מיולי 1940. על העיר. באירועים אלו נכשל המערך במשימתו ולא הצליח למנוע אף אחת מתשע ההתקפות האוויריות, שבכל אחת מהן השתתפו בין חמישה לעשרה מטוסים. האיטלקים גרמו נזק לרכוש ואף פגעו לזמן קצר גם בתפוקה של בתי הזיקוק, לאור הפחד שזרעו בקרב עובדיהם. מחודש יולי 1940, עם תחילתן של ההפצצות, החלו ההנהגה הבריטית והיהודית לפעול בשיתוף פעולה כמעט מלא סביב סוגיית הגיוס.

¹ כ-4,500 יהודים מתוך מעל מאה אלף כשירים לגיוס. גויסו גם חיילים ערבים, עבודה זאת לא דנה בהם.
² הדבר מופיע במספר תוכניות של בנין כוח צבאי של הישוב לצבא יהודי.

רשימת טבלאות

- טבלה 1: תקן סוללת תותחי החוף ה-17 בחיפה – עמ' 35.
טבלה 2: פירוט יעדי התקיפה – 8 בספטמבר 1940 – עמ' 53.
טבלה מס' 1: תקן סוללת החוף מס' 17 בחיפה – עמ' 54.

רשימת תמונות

- תמונה 1: תותח 6 פאונדר – מענה לסירות טורפדו מהירות – עמ' 11.
תמונה 2: כרזה לגיוס משנת 1939 – עמ' 26.
תמונה 3: תותחנים ארצישראלים באימון תותח חוף – עמ' 44.
תמונה 4: מפת עמדות ההגנה על חיפה – 6.6.1941 – עמ' 47.

מבוא

תחום בנין כוחות הצבא למלחמה אינו מבורר דיו בספרות הצבאית ובמחקר האקדמי. בניגוד ללחימה עצמה, להכנת הכוחות לא קיימת תורה אוניברסלית, למעט מספר אמירות כנף³, וחלוקה לתת-תחומים אשר דומים בכל הצבאות.⁴ שנים ארוכות הייתי אני שותף לתהליכי הכנת יחידות צבאיות, בדרגים השונים, ומהניסיון למדתי כי כדי להכין את הכוחות בצורה מיטבית נדרשים כלל העוסקים במלאכה לדמיין את אותו שדה הקרב, עם אותם האתגרים, ואותן ההזדמנויות. בהתאם לתמונה המשותפת שתיווצר אצלם יוכלו להתאים ליחידות הצבא את הכשירויות הנדרשות. לא דומות הכשירויות הנדרשות ליחידה המתכוננת ללחימה במדבר, כדוגמה, לכשירויות הנדרשות לה עבור לחימה בתוך שטחים בנויים. תורת הלחימה נדרשת להיות שונה, אמצעי הלחימה נדרשים להיות שונים, וכך גם ההכשרה והאימון של החיילים והמפקדים.

בארץ ישראל בשנים שקדמו למלחמת העולם השנייה התכוננו שתי מערכות למלחמה – הבריטית והיהודית. האיום המיידי על כל אחת מהן היה שונה, ושתייהן דמינו את שדה הקרב העתידי באופן שונה, אך נדרשו לשתף פעולה. בתחום הביטחון השוטף היהודים סמכו על הבריטים להגנה מפני התנפלות של כנופיות ערביות על צירי התחבורה ועל הישובים היהודים. הבריטים מצידם גייסו יהודים, אימנו וצידו אותם, כדי להגן על הישובים ועל צירי התחבורה כשוטרים מוספים.

מלחמת העולם לא הפתיעה את ההנהגה היהודית, היא נערכה אליה, ובראייתה שני תרחישים אליהם התכוננה: האחד התקפה חיצונית על הארץ, בעיקר על ידי מפציצים ובדגש על התקפה באמצעות נשק כימי, והשני הגנה על טריטוריה יהודית עצמאית כשזו תתהווה. גם בהכנה לשני תרחישים אלו תכננו היהודים להסתמך על הבריטים באמצעים, בכוח אדם ובהכשרות. הבריטים התכוננו גם הם להתקפה על ארץ ישראל, והתמקדו בתחילה בחלק אחד שלה - חיפה. האויב המשוער של שני הצדדים היו האיטלקים, סימן לכך קיבלו במהלך המערכה האיטלקית בחבש. ההצלחה האיטלקית בחבש, כפי שמסביר גבריאל שפר, השפיעו על ההערכות הבריטית בארץ ישראל, והעלו את ערכה ואת חשיבותן של דרכי הגישה אליה בעיניהם.⁵

ב-1935 החלו הבריטים מעבים את מערך ההגנה סביב חיפה מאוחר יותר, ועם הצטברות הנכסים האסטרטגיים בתוך העיר, הוקם מסביבה גם מערך הגנה ייחודי באזור. כחלק ממערך ההגנה הוקמה גם מערכת התרעה כנגד פשיטות ימיות ואוויריות. בימי מלחמת העולם השנייה, ועוד קצת לפנייה, היה נמל חיפה לנמל היחידי בארץ ישראל המנדטורית אשר זכה להגנה על ידי תותחי חוף. על הנמל, הגנו בתחילת המלחמה סוללות של תותחי חוף 6 אינטש⁶ ובמהלך המלחמה נוספו אליהם תותחים

³ אמירת כנף מוכרת בעניין זה מיוחסת לניקולו מקיאוולי שכתב: "כל העומד לערוך מלחמה, מטרתו להתראות פנים [אל פנים] עם האויב בשדה ולנצח במערכה. כדי לעשות זאת יש להכין צבא; כדי להכין צבא, דין למצוא אנשים לכך, דין לציידם בנשק ולסדרם, דין לאמנם בחטיבות קטנות וגדולות, להחנותם ואחר כך להציבם מול האויב, אם בעמידה ואם בתנועה". מביא זאב אלרון בהקדמה לספרו 'לקראת הסיבוב השני: התמורות בצה"ל והשינוי שלא היה בתפיסת הביטחון 1952-1955'. אלרון מצטט את סמואל הנטינגטון: "בנין כוח צבאי מצריך: 'תפיסה אסטרטגית (Strategic Concept), המתארת כיצד, מתי והיכן יופעל הכוח שנועד להגן על האומה מפני איום על בטחונה; משאבים (Resources) אנושיים וחומריים, שקבלתם תלויה בתמיכה ציבורית (Public Support); ומבנה ארגוני (Organizational Structure) שמסדרו ביעילות את המשאבים, כך שיתאימו להגשמת התפיסה האסטרטגית...". ספר אשר מתמודד עם אתגרי בנין הכוח הוא: זיגדון, יעקב, **עיונים בתורת בניין הכוח הצבאי צה"ל**, המכללה הבין זרועית לפיקוד ולמטה כללי, 2004. מאמר נוסף לעניין זה הוא: **בצה"ל נהוג למנות שישה תחומים לבניין הכוחות למלחמה: תורת לחימה, ארגון הכוחות, כוח אדם, אמצעי לחימה, הדרכה (אימון והכשרה), תשתיות.**

⁵ שפר, גבריאל, **עקרונות הפרגמאטיזם הבריטי - הערכה מחדש של המדיניות הבריטית כלפי ארץ-ישראל בשנות השלושים**, קתדרה: לתולדות ארץ-ישראל וישובה, חוברת מס' 29, תשמ"ד, ספטמבר 1983, עמ' 113-144.

⁶ Maurice-Jones K.W. Col., **The History of Coast Artillery in the British Army**, the Naval & Military Press Ltd., Digital version converted and published in 2012 by Andrews UK Limited

כבדים יותר עד לקוטר 12 אינטש.⁷ במערך ההגנה היו גם תותחים נגד מטוסים, אוניות שסיירו ממול לחוף ושוטרים מוספים מאורגנים ביחידות משמר־חופים. למערך ההגנה על חיפה גויסו כבר בתחילת מלחמת העולם השנייה תותחנים בני הישוב.

בחלק הראשון של העבודה אתאר את הערכת המצב של שתי ההנהגות, היהודית והבריטית, לקראת מלחמת העולם השנייה. אתאר את סדר העדיפות הביטחוני של כל צד, וכיצד נערכו לאתגרים הביטחוניים בשנים 1938 ו-1939. בחלק השני אתאר את תכנית ההגנה על חיפה – השיקולים הבריטים ועבודת המטה לעיבוי מערך ההגנה על הנמל וסביבתו. המניע הראשוני לעבודת המטה היה ריכוז הנכסים הבריטים בעיר, וכחלק מתהליך סדור של הגנה על אתרים חשובים באימפריה הבריטית. בנוסף בחלק השני אתאר את מרכיבי מערך ההגנה על חיפה, ואת המקום בו היו יכולים להיפגש האינטרסים הביטחוניים של שתי ההנהגות. בחלק השלישי אתאר את הגיוס של התותחנים הארצישראלים, ואת שירותם במערך תותחי החוף הבריטי. בין היתר אתאר את הקשיים שחוו משני הצדדים – הבריטים והיהודים – וגם את החוויה המקצועית שעברו. בחלק האחרון אתאר את ההפצצות של האיטלקים את חיפה החל מחודש יולי 1940 ועד לסוף שנה זאת. הסיבה לתיוחום העבודה לשנים 1939-1940 נובע מהרצון להראות תהליך שלם, קרי את ההכנות להגנה על חיפה משלב התיכנון שלה, ועד למבחן האולטימטיבי של כל כוח צבאי – הלחימה עצמה. מחקר זה, כך אני מקווה, ישמש כדיון מקדים למחקר מקיף יותר שיוגש כעבודת דוקטורט.

---

⁷ שם.

הערכת המצב של הישוב היהודי לקראת מלחמת העולם השנייה

בתחומי העיסוק והעניין של הנהגת הישוב היהודי בחודשים שקדמו למלחמה ניתן להבחין במתח בין שני אינטרסים עיקריים, הראשון היה הביטחוני: הגנת הישוב היהודי מפני הערבים, והגנה על הארץ במקרה של מלחמה עולמית; האינטרס השני היה המדיני-אזרחי: המשך עליית יהודים והתרבות היישובים היהודים בארץ, ומאבק נגד הספר הלבן שפורסם בשנת 39'.

בהקשר הביטחוני ארגון ה"הגנה" במתכונתו האזורית לא היה מסוגל להוות מגן יעיל לישוב מול ההתקפות הערביות. קל וחומר שלא היה מסוגל להגן על ארץ-ישראל באם תותקף, או להוות צבא מגן לטריטוריה יהודית [ברוח המלצות ועדת פיל] כשזאת תוקם. מן הישוב נשמעו קולות כמו אלו של יצחק שדה: "דרוש לנו צבא ולא שומרים, צבא ולא הגנה בתפקידי משטרה, צבא שאינו צמוד למקום מסוים, צבא בהיקף כל-ארצי שתפקידו לחפש את האויב ולתקוף אותו במקום הימצאו, גם בבסיסיו, לפעול פעולה מקדימה"⁸. היה ברור שהסתמכות על השלטון הבריטי, אזרחי וצבאי, בהקשרי הגנה על כלל ממדיה הייתה בגדר הכרח.

במישור המדיני, הדבר שהטריד יותר מכל את מנהיגות הישוב הייתה השאלה מהן השיטות היעילות ביותר להקל על גזירות הספר הלבן. בן גוריון הוביל קו אקטיביסטי יחסית, ודרש לבצע פעולות מחאה, לא אלימות, כנגד הבריטים כגון: מניעת השתתפות נציגים יהודים במוסדות שתמכו את המנגנון שהציע הספר הלבן; אי ציות לחוקים המכוונים להפסיק או להאט את גידול האוכלוסייה היהודית בארץ (עליה, קרקע, התיישבות וכו'); קביעת מגמה פוליטית אסטרטגית להתיישבות; גיוס חובה מגיל 18 עד 35⁹.

לא כל חברי ההנהגה הבינו את כוונותיו של בן גוריון, והם היו מוטרדים בעיקר מחוסר הבהירות ומחוסר היעילות בטווח הקצר. הזרמים הקיצוניים יותר חשבו כי שיטותיו מתונות יתר על המידה וביכרו לפעול באלימות כנגד הבריטים. בן גוריון התנגד לכך בחריפות, וכמוהו חלק לא מבוטל מחברי ההנהגה. הועד הפועל הוציא הודעה רשמית לפיה הוא מתנגד נחרצות לפגיעה בחפים מפשע, אך לא תמיד הצליח למנוע פגיעה כזאת, וגם לא תמיד פעל כדי למנוע אותה.¹⁰

לקו המתון יחסית שהוביל בן גוריון הייתה מטרה והיא שיתוף הפעולה עם השלטונות הבריטים, לרבות בתחום הביטחוני. בשנתיים שלפני המלחמה, כהכנה ליום בו תוקם טריטוריה יהודית, לאור תוצאותיה הצפויות של ועדת 'פיל', תוכננו תוכניות בניין-כוח ביטחוניות. תוכניות אלו כללו בניית ארגונים צבאיים ומשטרתיים, וכן תוכנן האופן בו הללו יופעלו, לרבות הקמת צבא אשר יהיה מסוגל להגן על הטריטוריה היהודית, ואף להרחיב את גבולותיה.¹¹ להנהגה היה ברור שאם ירצו להקים כוח צבאי יהודי, ידרשו לקבל את האימון הצבאי, ואת הארגון הצבאי, מן הצבא הבריטי. הרעיון של מנהיגי הישוב הייתה לגרום לבריטים להקים את הכוח הצבאי היהודי, כדי שביום פקודה יעמוד לרשות הישוב. כדי לגרום לבריטים לקיים זאת, חשב בן גוריון, יש לשמר את דרכי שיתוף הפעולה על מנת שימשיכו לשרת את האינטרס הבריטי והיהודי כאחד.

⁸ דרור צביקה, **מצביא ללא שררה – סיפור חייו של יצחק שדה**, "הזקן", הוצאת הקיבוץ המאוחד, ישראל, 1996, עמ' 139.

⁹ פרטיכל ישיבת הוועד הפועל המצומצם ביום ה-26 – 27 ביוני 1939, ארכיון ציוני מרכזי, תיק מס' S25/1835.
¹⁰ בנובמבר 1944, בסקירת מודיעין של הכוחות הבריטים בארץ מצוין כי מדיניות ההבלגה (Havlag), זו אשר ננקטה על ידי ההגנה, נפגמה רק ביוני 1939, כמענה להכרזה על הספר הלבן. עם זאת נכתב כי הדבר התבטא רק בכך שההגנה לא עצרה את האצ"ל ואת הלח"י (Stern Group) מלבצע פעולות טרור. זאת ועוד, באותו המסמך מצוין כי מתחילתה של המלחמה אימצה ההגנה מדיניות של סיוע לצבא הבריטי. בתוך: "Jewish Illegal Organisations in Palestine", 15.11.1944, TNA.

¹¹ שלוש תוכניות מרכזיות בהקשר זה היו תוכנית 'אבנר', תוכנית 'ועדת הביטחון' שמונתה על ידי הישוב, ותוכניתם של אלעזר גלילי ואליעזר ליבנשטיין.

הבריטים מצידם זיהו בעיקר סיכונים בגיוס כוח יהודי, אולם שיטת האבטחה של האימפריה הבריטית באופן מסורתי מזה מאות שנים, התבססה על גיוס מקומיים. הצבא הבריטי, בעיקר בכל הקשור בהגנה על שטחי האימפריה שמחוץ לבריטניה, תכנן את ההגנה מראש בהסתמכות על בני המקום.¹² המדיניות הבריטית בארץ-ישראל הייתה במלכוד; אמנם הגיוס של היהודים היווה סיכון בהתססת האוכלוסייה הערבית, אולם לא הייתה להם דרך אחרת למלא את תפקידי הביטחון ללא ילידי המקום, כמו בכל מקום אחר באימפריה.

הבריטים הבינו את מורכבות הפוליטיקה היהודית הפנימית, ואת הסיבות להתנהגות של בן גוריון והסוכנות היהודית. בדו"ח מודיעין אשר סיכם את שהתרחש בארץ ישראל בין החודשים אפריל ליולי 1939, כתב מפקד הכוחות בארץ-ישראל גנרל היינינג: "הסוכנות היהודית מצאה את עצמה כעת במצב קשה. הם היו חכמים מספיק כדי להבין שהם לא נמצאים בעמדה לאמץ מדיניות של אי שיתוף פעולה או התנגדות אקטיבית לממשלה הבריטית שבסמכותה בלבד הם הפעילו את סמכויותיהם כגוף פוליטי. אך בה בעת עומק התחושה בקרב כל היהדות בארץ-ישראל, עם ירידתה המהירה מ'העם המועדף' לרמה של אאוטסיידרים, "האכילה" את שורות הקיצוניים שדרשו את המרד המזוין ואת האלימות".¹³ כשבוע לאחר פרסום הספר הלבן היהודים חדלו מהמחאות ההמוניות. על כך, חשב היינינג, הבריטים היו צריכים לתת את הקרדיט לסוכנות היהודית ולזכותו של בן גוריון וחבריו בהנהגה.

---

¹² להרחבה על האופן בו פעלה בנושא זה האימפריה הבריטית מאז היותה, ראה: French, David, *The British way in warfare, 1688-2000*. Unwin Hyman, London, 1990.

¹³ מסמך סיכום התקופה שבין אפריל ליולי 1939, של הגנרל היינינג מפקד הכוחות בארץ-ישראל. את המסמך העביר משרד המלחמה לידיעת שר המושבות מקדונלד ב-31.8.1939, תיק מס' TNA CO 733/404/2.

הערכת המצב הבריטית בדרך למלחמה

ארץ ישראל באסטרטגיה הבריטית

מכרייתה הייתה תעלת סואץ לנכס האסטרטגי הבריטי המרכזי במזרח הים התיכון. בשנת 1882 פלשו הבריטים למצרים, אשר הייתה בשליטה עות'מאנית, על מנת לדכא מרד אשר סיכן להערכתם את השליטה בתעלת סואץ. לאחר מאבק קצר השתלטו הבריטים על המרד, והפכו את מצרים למדינת חסות (פרוטקטורט). הממשלה העות'מאנית לא השלימה עם כיבוש מצרים, ובריטניה חששה שמא יחליטו העות'מאנים להשתלט על התעלה, בשיתוף מעצמה אחרת.¹⁴

בשנת 1900 הנחה הסולטן על הקמת הרכבת החיג'אזית. מטרתו הייתה להקל על העלייה השנתית המוסלמית לרגל ל'מכה', וכן להגביר את הייצוא של יבולי החיטה מהחורן דרך הים התיכון. עוד היו לרכבת מטרות צבאיות-מערכתיות, כגון שנוע כוחות מהיר, על מנת להטיל את מרות האימפריה על שבטים סורים (דרוזים וبدوים).¹⁵ על התקדמות בניית המסילה החיג'אזית הסתכלו הבריטים בדאגה. הובלת כוחות על המסילה מסוריה לכיוון חצי האי סיני בתפיסתם, עלולה הייתה לסכן את השליטה הבריטית בתעלה.

בדצמבר 1905 הורה הסולטן להקים תחנת משמר בין מצרים לבין חצי האי סיני,¹⁶ צעד זה הוביל להגברה נוספת של המתיחות. מנגד, בתחילת ינואר 1906 ביקש קצין בריטי מיחידת הגמלים, להקים מוצב צבאי בשולי העיר עקבה, כדי למנוע פשיטות של בדואים באזור. בתגובה הקימו העות'מאנים שני מוצבים בקרבת המוצב הבריטי, שהביאו לפירוק המוצב הבריטי. בתגובה להתגרות הבריטית שלחו העות'מאנים כוח לתפוס את טאבה.

במקביל למשבר סביב טאבה התפתח בסיני משבר נוסף כאשר העות'מאנים העלו רעיון למסעף רכבת בין העיר מען לבין המעגן בעיר עקבה.¹⁷ רעיון בניית המסעף עורר אצל הבריטים חשש, כפי כי המהלך יאפשר הנעת כוחות מהירה לתוך סיני ולכיוון התעלה.¹⁸ הבריטים החלו להבין כי יתכן שלא יספיקו אמצעים דיפלומטיים על מנת לפתור את המשבר. הבריטים שקלו מספר חלופות לנחיתה באחד מהחופים שבשליטת העות'מאנים, והוכנו תוכניות בהתאם.¹⁹ ב-5 במאי 1906 הציבה בריטניה לעות'מאנים אולטימטום לפינוי טאבה תוך עשרה ימים, וחתימת הסכם אשר יסדיר את קרגבול בין מצרים לארץ ישראל. טאבה פונתה ב-19 למאי, אך קו הגבול לא סוכם עד לסיום מלחמת העולם הראשונה.²⁰

המיקוד בחיפה כיעד גאואסטרטגי במזרח הים התיכון

בתום משבר טאבה התחוור לבריטים כי קיים אצלם פער בתכנונים הצבאיים שלהם: לאימפריה לא היו אופציות צבאיות מוכנות לנחיתה על חופי האימפריה העות'מאנית במזה"ת, על מנת לחסום

¹⁴ ישראל ברטל ויהושע בן-אריה, **ההיסטוריה של ארץ-ישראל - שלהי התקופה העות'מאנית (1799 - 1917)**, ירושלים, יד יצחק בן-צבי כתר הוצאה לאור, 1983, עמ' 39.

¹⁵ מטרה סמויה נוספת של הרכבת החיג'אזית הייתה להקל על התלות בתעלת סואץ לשינוע סחורות ואנשים, רחוק מעיניהם של הבריטים ומן המיסים שהטילו על המעבר בה.

¹⁶ העות'מאנים דרשו שהגבול יעבור בין אל-עריש לסואץ, בריטניה לא קיבלה את עמדת העות'מאנים ולחצה כי הקו יעבור בין רפיח לסואץ, וקו הגבול לא שורטט במדויק. להרחבה ראו בתוך: שפי, יגאל, בן ארצי, יוסי, **לכבוש את חיפה: המודיעין הבריטי והתכנית לכיבוש צפון ארץ-ישראל, 1907**, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, 2018, עמ' 19.

¹⁷ בעצם זהו המסעף השני למסילה החיג'אזית, הראשון היה בין דרעא שבסוריה לבין חיפה - רכבת העמק.¹⁹

¹⁸ פיון, יונתן, **פיתוח נמל חיפה במדיניות הבריטית 1906-1924: שיקולים אסטרטגיים**, קתדרה 89, תשרי תשנ"ט, 1998.

¹⁹ לחלופות שנבחנו ראה: שפי, יגאל, בן ארצי, יוסי, **לכבוש את חיפה: המודיעין הבריטי והתכנית לכיבוש צפון ארץ-ישראל, 1907**, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, 2018.

²⁰ Tallon N James, **Allies and Adversaries: Anglo-Ottoman Boundary Negotiation in the Middle East, 1906-1914, Britain in the Islamic World Imperial and Post-Imperial Connections**, Palgrave Macmillan, 2019, pg. 89-105.

התקפה אם תתפתח, מדמשק לעבר חצי האי סיני: "בריטניה הגדולה, במגיעה עם מעצמה דוגמת תורכיה, אינה יכולה להרשות לעצמה להימצא במגננה בלבד. אם ננקוט גישה כזו, תיעלם יוקרתנו במזרח. שומה עלינו לאמץ מדיניות פעילה יותר ולאחר זירת מבצעים שתאפשר להפעיל את הכוח הצבאי, שבאמצעותו ניטע בינה בסולטאן".²¹

הבריטים מינו שתי ועדות לבחינת החלופות ליעדי הנחיתה, ושתייהן בחרו את החוף שבין חיפה לעכו, כיעד המועדף. השיקולים העיקריים שהכריעו לטובת חיפה היו: העיר נמצאה בתהליך פיתוח מואץ, לאור צעדים עות'מאנים לבניית מסילת רכבת העמקים; הטופוגרפיה הנוחה להגנה בדמות הגבעות שמקיפות אותה; אוכלוסייה מאפשרת ולעיתים אף אוהדת; קרובה ל'מבצר עכו', שהייתה עיר הבירה של האזור, והבריטים חשבו שפגיעה בה תהווה פגיעה מוראלית; קרובה למסילה החיג'אזית אשר פגיעה בה ממילא תוכל לעצור התקפה תורכית דרומה.²²

על מנת להשלים את תמונת המודיעין לתכנון הנחיתה לחופי ארץ-ישראל שלחו הבריטים בשנת 1907 את סגן-אלוף פרנסיס ריצ'ארד מונסיל, לסיור בצפון ארץ-ישראל ועד דמשק. הדו"ח של מונסיל מכיל תיאור גיאוגרפי, וכולל את המשמעויות הצבאיות של הקרקע באזור חיפה. דוח זה היווה הבסיס לתוכניות הפלישה הבריטיות, אשר הכנתן הסתיימה בשנת 1909, והיו להן שתי מטרות: (1) התקפת – כיבוש שטח עות'מאני, נצרת והגליל התחתון עד לדמשק, כדי לייצר לחץ על האימפריה; (2) הגנתית – קטיעת התקפה עות'מאנית-גרמנית לכיוון דרום, ומניעת פגיעה בשייטת בתעלת סואץ. תוכניות אלו לא יצאו אל הפועל, אך תכנונם השפיע מאוחר יותר על קבלת ההחלטות של הבריטים בארץ בבחירת חיפה כאזור שליטה אימפריאלי אסטרטגי. יונתן פיין סיכם במאמרו את חמשת השיקולים האימפריאליים שתמכו ברצון לשלוט במפרץ חיפה: היותה של חיפה ראש גשר ליצירת רצף טריטוריאלי ממנה ניתן היה להגיע להודו מדרך היבשה, ולא מדרך תעלת סואץ, שהיא ארוכה יותר במאות קילומטרים; פוטנציאל הנחת צינור הנפט מעיראק ועד למפרץ חיפה; היכולת לבנות נמל עמוק מים; המעבר הנוח בין ההרים שמקיפים את מפרץ חיפה, גם על גבי רכבת; התנאים הטופוגרפיים שמאפשרים כיבוש ראש חוף ואבטחתו לאורך זמן.²³

את התכנית לחיבור דמשק עם חיפה הגו העות'מאנים עוד לפני שהגו הרכבת החיג'אזית. בשנת 1882 ניתן הזיכיון להנחת המסילה לקבוצת יזמים לבנונים.²⁴ לאחר שאלו נכשלו בגיוס הכספים עבר הזיכיון למשקיעים בריטים, ובשנת 1892 סוכם התוואי הסופי של המסילה, שהייתה אמורה לצאת מחיפה לחצות את מישור עכו, את עמקיזרעאל עד לנהר הירדן בכיוון דרום-מזרח, משם צפונה תעלה לרמת החורן, ותגיע לדמשק.²⁵ חיפה נבחרה כעיר היעד משום שהקו בינה לבין החורן היה פשוט יותר להנחת מסילה מהקו לביירות, שגם היא עיר נמל. שיקול נוסף היה שהצרפתים הם ששלטו בביירות, והפעילו מהנמל קו משלהם לכיוון דמשק, והעות'מאנים ביכרו לעצמם קו עצמאי. בשנת 1892 ערך הזכיון הבריטי, פיילינג, משתה להשקת מיזם הרכבת. בעיתון העברי 'חבצלת' התפרסם: "ביום השלשה עשר לירח דעצעמבער, הונחה בעיר הזאת לרגלי הר הכרמל, אבן הראשה

²¹ שפי, יגאל, בן ארצי, יוסי, **לכבוש את חיפה: המודיעין הבריטי והתכנית לכיבוש צפון ארץ-ישראל, 1907**, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, 2018, עמ' 22.

²² שם. וגם: ביגר, גדעון, **התפיסה האסטרטגית של חיפה בעיני הממשל הבריטי**, בתוך: נאור, מרדכי, בן ארצי, יוסי, **חיפה בהתפתחותה 1918-1948: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר**, יד יצחק בן-צבי - המחלקה לחינוך והדרכה, ירושלים, 1990, עמ' 59.

²³ פיין, יונתן, **פיתוח נמל חיפה במדיניות הבריטית 1906-1924: שיקולים אסטרטגיים**, קתדרה 89, תשרי תשנ"ט, 1998, עמ' 138.

²⁴ קושניר, דוד, **מסילת הברזל חיפה-דמשק: השלב הבריטי 1890-1902**, קתדרה 55, מרץ 1990, עמ' 109-89.

²⁵ שם, עמ' 90.

לבנין מסילת ברזל ממנה לדמשק. הגבירה פילינג אשת ראש החברה אשר קבלה הרשיון [כך במקור – צ.מ.] לבנין המסילה הזאת, נתכבדה להניח את האבן בפני שר הפלך, כל פקידי הממשלה והמון אדם רב כחמשה עשר אלף אשר נאספו במקום ההוא לכבוד היום. אחרי הנחת האבן עשו מנהלי חברת הבונים משתה גדול לשרי הממשלה ונכבדי העיר וסביבותיה.²⁶

על אף הכישלון של פיילינג, לפומביות של התהליך היו השפעות על פיתוח חיפה, שהייתה למקום נחשל עד אז. בשנות ה-70 של המאה התשע-עשרה, תיאר את העיר התייר הבריטי ב' ווקר (walker): "רחובות צרים ומרופשים, ערמות זבל, שלעולם אין מנקים אותן, חנויות שהן קצת יותר מכך שבקיר, בתיקפה מלוכלכים, בהמות עמוסות ומנוצלות ללא רחמים, כלבים מוכים וילדים נגועי גרענת וחוליים אחרים".²⁷ אך, מאז ההודעה על הקמת קו הרכבת הוכפלה אוכלוסיית חיפה פי ארבעה ובמלחה"ע ראשונה. בשנת 1882 מנתה מ-6000 נפש, והגיעה ל-23,000 נפש בשנת 1914.²⁸ בהתאם לעלייה בכמות האוכלוסייה עלתה בה גם השקעת השלטונות: "השוק הישן נוקה ביסודיות מאשפת הדורות שנצטברה בו, ורוצף כהלכה; לאורך רחובות העיר הוצבו פנסי נפט, שהאירו את חשכת הליל; פקחי העירייה דאגו לסילוק מטרדים, בעיקר סחורות שנהגו בעלי החנויות להציג בפתחי חנויותיהם, ושהיו חוסמות לעתים קרובות את המעברים; רחובות העיר זכו לניקוי ימיומי, והחל בהתקנת ביוב; אנשי מחלקת מהנדס העיר החלו להקפיד על-כך שהבנייה תתנהל בהתאם לרישיון שניתן...לא נעדר אפילו תקציב מיוחד לקישוט העיר".²⁹

עכשיו חייבים נמל בים התיכון

בשנת 1858 בנתה הממשלה הרוסית מזח אבן באורך 30 מטרים ממול לעיר חיפה, המטרה הייתה להקל על צליינים להגיע לארץ-ישראל. מזח זה היווה את הגרעין לנמל המודרני שהוקם מאוחר יותר. ההצעה של המהנדס מייסר לעות'מאנים הייתה לייבש רצועה של הים ולבנות שני שוברי גלים, אך מלחמת העולם הראשונה קטעה את מימוש התוכנית.³⁰ עם תום הממשל הצבאי הבריטי שלאחר המלחמה (1918-1920) הפכה ארץ-ישראל למנדט בריטי, ומיד החלו הדיונים לגבי הצורך בנמל מים עמוקים.³¹

הבריטים תכננו להפוך את ארץ ישראל לבסיס צבאי שישמש להבטחת עורפה של תעלת סואץ, מכיוון צפון, וכן לשמש אלטרנטיבה לתעלת סואץ מדרך היבשה.³² בשנת 1920 וקצת לפניו יצאו מספר משלחות סקר בריטיות שמטרתן היה להמליץ על התוואי המתאים לרכבת ולצינור הנפט. במהלך שנות ה-20, ובהמלצת משלחות נוספות, גובשו התוואים.³³ במהלך שנים אלו גם היהודים

²⁶ עיתון חבצלת, מתאריך ה-30 בדצמבר 1892, עמ' 90. עיתון עברי שיצא לאור בשנת 1863 (תרכ"ג-תרכ"ד), וכן משנת 1870 ועד 1911, בירושלים. פעל זמן מה כירחון וזמן מה כדו-שבועון ואף כשבועון. מספר גיליונות ראו אור בספרדית-יהודית (בשנתיים הראשונות לחידוש פעילות כתב-העת) וביידיש (שישה גיליונות, שהיו מעין מוספים לכתב-העת). ברוב שנות קיומו היה עורכו ובעליו ישראל דב פרומקין (1850-1914).

²⁷ כרמל, אלכס, **חיפה בסוף התקופה העות'מאנית**, סידרת עידן 12, הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים, עמ' 5.

²⁸ שם, עמ' 2.

²⁹ כרמל, אלכס, **חיפה בסוף התקופה העות'מאנית**, סידרת עידן 12, הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים, עמ' 5.

³⁰ שטרן, שמעון, **הנמל בחיפה**, בתוך: נאור, מרדכי, בן ארצי, יוסי, **חיפה בהתפתחותה 1918-1948: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר**, יד יצחק בן-צבי - המחלקה לחינוך והדרכה, ירושלים, 1990, עמ' 69.

³¹ שמעון, **נמל בחיפה - מדוע?**, שנתון "שאנן" - כתביעת רבת-חומי לעיון ומחקר, שנתון המכללה האקדמית הדתית לחינוך, קרית שמואל, חיפה, כרך ט', עמ' 336, תשס"ד, אפריל 2004.

³² סופר, ארנון, **חיפה ועורפה בתקופת המנדט הבריטי**, בתוך: נאור, מרדכי, בן ארצי, יוסי, **חיפה בהתפתחותה 1918-1948: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר**, יד יצחק בן-צבי - המחלקה לחינוך והדרכה, ירושלים, 1990, עמ' 167.

³³ גם בעניין מיקום החיבור לים התיכון היה לחיפה יתרון על מיקומים אחרים שנבחנו לטובת בניית נמל לחופי ארץ ישראל. המרחק מחיפה לעיראק קצר ב - 150 ק"מ מהמרחק מיפו, כדוגמה. ציר הנפט יצר היסוד כלכלי, אך חשוב מכך לענייננו הוא ההיבט הצבאי, צינור הנפט הגדיל את יכולת ההובלה של הנפט, וגם היווה חלופה למקרה של התקפה על התעלה, וההיפך.

חיפשו את הדרך להרחבת חיפה והקריות. בשנת 1922 רכשה חברת הכשרת היישוב את השטח הנדרש עבור הקמת בית החרושת למלט 'נשר', וב-1925 נרכשו הקרקעות עבור קריית אתא. עוד בשנת 1925 הזמינה חברת 'הכשרת מפרץ חיפה' את המהנדס ריכארד קאופמן כדי לעבד תכנית ראשונית לבניית חיפה וסביבותיה. המרכז של התוכנית היה הנמל וסביבתו, כולל מרכז תעשייה בסמוך לו, ואיזורי מגורים בסביבתו בתוך חיפה, ובקריות העיר. התוכנית הזאת לא הוצאה לפועל, אך בשנת 1934 נהגתה תכנית אחרת לבניית חיפה, ועל בסיסה הוקמה חיפה וסביבתה.

למרות ההמלצות והתהליך שבוצע על ידי העות'מאנים, תרם קבלת המנדט, ההחלטה של הבריטים להקמת הנמל בחיפה לא הייתה אוטומטית. נשכרה חברה שתפקידה היה לסקור את החלופות להקמת נמל לאורך החוף. במסגרת הדיונים נשקלה הרחבת נמל יפו, כמו גם הקמת נמלים חדשים באזור העיר עזה וכן בנקודות צפוניות יותר כגון עכו. לבסוף התקבלה הצעת החברה לבנות את הנמל בחיפה, מבלי לחסל את הנמל ביפו, זאת לאור הסיבות שנמנו לעיל, וכן בגלל המחיר הנמוך יחסית שנדרש כדי להעמיק את הנמל בחיפה, לעומת זה שנדרש ביפו.³⁴ כך התלכדו להם התכנונים הצבאיים למציאת ראש חוף לחופי ארץ-ישראל, והשיקולים הכלכליים של האימפריה. בשנת 1929 החלה הקמת הנמל והיא הסתיימה בשנת 1933, אז החל לפעול. עם תחילת הפעלתו כבר הסתבר שהוא צר מדי, וכי נדרש להרחיבו.

הבריטים העדיפו את נמל חיפה על נמל יפו לאור פוטנציאל החיוב של חיפה עם הערים המרכזיות שמזרח לה – דמשק, בגדד וכו'. עד למרד הערבי היו שני הנמלים שווים מבחינת נפח הפעילות, אך השביתה בנמל יפו במהלך המרד הערבי ב-1936 העביר את הבכורה באופן טבעי לחיפה.³⁵ לסיכום, בן ארצי מונה ארבעה תחומים עיקריים אותם פיתחה האימפריה הבריטית, ובהם בחרה להשקיע: הקמת נמל עמוק מים – משמעותו הצבאית היא האפשרות לעגינה של אוניות מלחמה גדולות, המסוגלות לשנע אמצעים ואנשים, ומסוגל להוות להן חוף מבטחים; תחבורה יבשתית – בתום מלחמת העולם הראשונה הניחו הבריטים את מסילת הרכבת בין קנטרה במצרים לחיפה, דרך לוד ועתלית. כך הפכו את חיפה לצומת רכבות מרכזי ממנו אפשר לנוע דרומה לקהיר וצפונה לדמשק יחד עם הנמל, הפכה חיפה לצומת ימי ויבשתי; הנחת צינור הנפט מעיראק, הקמת בתיהזיקוק והקמת מרכז שלטון ומפקדות צבא אשר נקבעו בעיר, כל אלה הפכו את חיפה לנכס גאואסטרטגי אזורי.

ההגנה על הנמל ועל אזורים חיוניים בחיפה

השימושים המקוריים שיועדו לנמל חיפה על פי משרד הימייה המלכותי היו כדלקמן: מעגן לשייטות ומשחתות, מעגן לספינות-סחר, בסיס לחיל האוויר, תשתית אווירית אזרחית. במהלך שנת 1938 עם הצטברותם של שימושים נוספים קריטיים לנמל בפרט, ולמפרץ חיפה בכלל, נפתחו שתי עבודות מטה, הראשונה בהובלת משרד הימייה המלכותי, ותחת הועדה להגנה אימפריאלית, ותכליתה הייתה להעלות את רמת ההגנה לנמל להאזורים החיוניים בחיפה לרבות הנמל. עבודת המטה השנייה, מאוחרת יותר, הייתה ביזמת הנציב העליון לארץ-ישראל הרולד מקמייקל, ותכליתה הייתה ארגון ההגנה האזרחית על תושבי חיפה, לרבות באתרים החיוניים לבריטים בעיר, מפני התקפות אוויר

³⁴ שטרן, שמעון, המאבק על הקמת נמל חיפה בתקופת המנדט הבריטי, קתדרה 21, תשרי תשמ"ב, 1981, עמ' 174.
³⁵ סופר, ארנון, חיפה ועורפה בתקופת המנדט הבריטי, בתוך: נאור, מרדכי, בן ארצי, יוסי, חיפה בהתפתחותה 1918-1948: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר, יד יצחק בן-צבי - המחלקה לחינוך והדרכה, ירושלים, 1990, עמ' 168.

הכוללות, כולל התקפות באמצעות גזים רעילים.

הגנה צבאית על הנמל ועל האתרים הצבאיים בעיר

בינואר 1938 שקד הצבא האיטלקי את תכניות המלחמה שלו, ובהן סימן את ערי הנמל אלכסנדריה, פורט סעיד, חיפה ובירות כמטרות בעלות חשיבות גבוהה.³⁶ עד אז הוגדר נמל חיפה ב'קטגוריית מוכנות' מדרגה 'B'. המשמעות מהימצאותו של אזור מסוים בקטגוריה 'B' הייתה כי הוצבו בו אמצעי לחימה להגנה, אך ללא כוח אדם להפעילם. כוח האדם לאיוש מערך ההגנה היה מיועד להגיע רק עם פתיחת מלחמה. כך, כדי להיערך להתקפות איטלקיות על הנמל, הוקמו בשנת 1935, בעת המלחמה האיטלקית בחבש, שתי עמדות ובהן שני תותחי חוף בקוטר 6' אינטש³⁷ כל אחת – עמדת 'קישון' ועמדת 'כרמל' – ללא הצוותים הלוחמים.³⁸

לאור הצמיחה של חיפה, והתרבות המתקנים החשובים הצבאיים החשובים בה, בנובמבר 1938 משרד הימיה המלכותי המליץ להעלות את נמל חיפה מקטגוריית אזורי-הגנה 'B', לקטגוריה 'A'.³⁹ במכתב ששלח מזכיר משרד הימיה, לוועדת ההגנה האימפריאלית [Committee of Imperial Defence] כתב⁴⁰:

1. "הממונים עלי נמצאים בדעה שחיפה הינה בעלת חשיבות גוברת כנמל מסחרי. בשנים האחרונות התרחשו התפתחויות במתקני הנמל, ובמקרה של מלחמה ישמש הנמל כבסיס שליטה ימי.
2. אם לא יהיו נמל ספינות מסחריות, הנמל יוכל להכיל שתי ספינות קרב, סירת ימית ושייטת משחתות. במערכה האיטלקית בחבש, הנמל היה בשימוש נרחב על ידי הצי הבריטי וסביר להניח שבמלחמה נגד איטליה ישובו אליו מספר יחידות מהצי.
3. אנחנו סבורים שהחשיבות העיקרית של חיפה, לעומת זאת, נעוצה במעמדה כמוצא של צינור הנפט מעיראק. אף על פי שהנפט אינו בשימוש חילהים כיום כיוון שהוא אינו מזוכך, בזמן מלחמה מקום האחסון המסחרי של 60,000 טון יתפס על ידי חיל הים ויתמלא בדלק נפט ימי.
4. יתרה מכך, כעת ניתנה סמכות להקמת בית זיקוק בחיפה וחברת הנפט התחייבה להשלים אותו תוך חמש שנים. משרד הימיה הגיע לסיכום עם החברה לפיו במקרה חירום תאיץ תחילה את פיתוח היכולת להפקת נפט מבית הזיקוק. לכן, יש להגן עליהם כראוי עם פרוץ המלחמה.
5. תותחי הגנת החוף (4 תותחי 6 אינץ', ו-2 זרקורים) נמצאים בעמדה, אבל כל עוד חיפה נשארת נמל בקטגוריה "B" העמדות לא יאושו עד לאחר פרוץ המלחמה. נכון לעכשיו, אין מקום מגורים לצוות.
6. בפתח המשבר האחרון, המפקד העליון למזרח התיכון, לחץ לאייש בכוח אדם את אמצעי ההגנה מרגע שנפעיל את התוכנית למניעת סגירת הים התיכון, זמן ההגעה של כוח האדם לאיוש מערך ההגנה יארך כחודשיים, ועוד זמן-מה כדי להכיר את תפקידם.
7. בנסיבות אלו אנו מציעים להעלות את חיפה מנמל 'B' לנמל 'A' ועלי לבקש כי הצעה זו תובא לדיון בוועדה המשותפת להגנה בים ובמולדת [Joint Oversea and Home Defence Committee]."

³⁶ Arieli, Nir, *Haifa is still Burning: Italian, German and French Air Raids on Palestine during the Second World War*, Middle Eastern Studies, Vol. 46, No. 3, pg. 331-347, May 2010.

³⁷ תותחים אלו – 6 אינטש (152 מ"מ) יוצרו בבריטניה החל משנת 1880 ושימשו את הצי ואת משמר החופים. צוות התותח מנה 13 חיילים.

³⁸ מתוך סיכום פגישה שנערכה במשרד המלחמה ב-3.4.1939, תיק מס' TNA CO 323/1564/37.

³⁹ שמה של עבודת המטה: Haifa. Proposal To Raise to Category "A" Port.

⁴⁰ מתוך מכתב שכתב מזכיר משרד הימיה למזכיר הוועדה להגנת האימפריה, 4.11.1938, תיק מס' TNA CO 323/1592/40.

בדיון הוועדה שהתכנס בנובמבר 1938 מנה נציג הימיה המלכותית את הסיבות לצורך בשינוי הקטגוריה של הנמל.⁴¹ בדיון הודגש כי משרד המלחמה יתמוך במהלך, אך עם זאת יתקשה למצוא כוח אדם מתאים, ולהקים מגורים המתאימים עבורו, בזמן הקרוב. מעבר לכך, על פי מה שהוצג בדיון גם הציוד להגנה על הנמל – אמצעי לחימה, עמדות, אמצעי קשר ואמצעי מדידת-מרחק⁴² היו בחוסר, ולא ניתן היה לספקם מיד. נציג הימיה השיב כי בכוונת הימיה להמשיך בעבודת המטה, וביקש ארכה על מנת לשוב למשרד המלחמה להודיע על הצעדים שינקטו כדי לממש את הצורך. ההחלטות שהתקבלו בסוף הדיון היו בהתאם להמלצת משרד הימיה: (1) יומלץ על העלאת הקטגוריה בה נמצא הנמל מ-'B' ל-'A'. (2) נציגי הימיה יזומנו לסקור את מושאי ההגנה, ובהתאם את התוכנית להגנה ימית. (3) נציגי משרד המלחמה יציגו את התוכנית להגנה אווירית.

בהתאם לסיכום הוועדה, בינואר 1939 הציג מזכיר משרד הימיה המלכותי את המלצתם לתוכנית להגנת נמל חיפה וסביבתו ובכללה: מושאי ההגנה, רמת ההגנה והאמצעים הנדרשים להגנה הימית.⁴³ מושאי ההגנה המיוחדים עליהם המליצה הימיה היו: הנמל⁴⁴, סביבתו הקרובה, מכלי הנפט (60,000 טון) והאזור בו עתידים היו לקום בתי הזיקוק. איומי היחוס הימיים, נגדם המליצו במשרד הימיה להיערך היו: התקפה על ידי משחתות, התקפה על ידי סירות טורפדו והתקפה על ידי מניחות מוקשים. למסמך צורפה גם המלצה לפריסת אמצעים להגנת הנמל: ציוד הגנה [Boom Defense] לנמל מחדירת סירות וצוללות⁴⁵, שני כלי שיט שולי-מוקשים ושלושה כלי שיט נגד צוללות.

כחודש לאחר הפצת המסמך, בתאריך ה-24 לפברואר 1939, הודיע משרד הימיה כי החלו גם עבודות התשתית להקמת עמדת תצפית, שלוש עמדות לכנת ובניית שובר-גלים נוסף להגנה על הנמל. כך, עד לאמצע שנת 1939 התקיימו דיונים שונים בדבר ההצעה לשינוי קטגוריית-הכוננות, במהלכן גובשה ואושרה ההמלצה לתוכנית ההגנה על נמל חיפה והאזורים החיוניים בסביבתו. התוכנית הורכבה מרשימת השימושים המיועדים לנמל בשגרה ובחירום כפי שהבאתי לעיל, האיומים הצפויים על הנמל, תכנית ההגנה – המיקום והכמות של אמצעי ההגנה, וכן המשאבים הנדרשים – אמצעי לחימה, כסף וכוח אדם. עבודת המטה אושרה על ידי הוועדה האימפריאלית להגנה (Committee of Imperial Defence). באישור התוכנית עסק ראש אגף המבצעים והמודיעין במשרד המלחמה, גנרל פאונל (Sir Henry Royds Pownall), אשר הציג בדיון המסכם את תמצית הניתוח של הגורמים השונים באשר להגנת הנמל⁴⁶:

1. האיומים הימיים על הנמל אליהם יש להיערך הם:

א. תקיפה על ידי שייטות באמצעות פשיטות והפצצות, כדי לגרום נזק לציוד ולמורל.

ב. התקפה על ידי ספינות – הפצצות והנחת מוקשים.

ג. התקפה על ידי משחתות.

⁴¹ מתוך פגישה שהתקיימה בוועדת ההגנה האימפריאלית, 14.12.1938, תיק מס' TNA CO 323/1592/40.
⁴² המדובר הוא ככל הנראה על אמצעים שנדרשים עבור ירי תותחים – למשל מד-טווח המשמש כאמצעי הכרחי עבור חישובי הירי הארטילרי.

⁴³ דיווח שהעביר המזכיר של משרד הימיה למזכיר הוועדה להגנת האימפריה, 24.1.1939, תיק מס' TNA CO 323/1564/37.
⁴⁴ הנמל עצמו חולק לאזורי הגנה, ולכן יש התייחסות מפורטת בהמלצת משרד הימיה.

⁴⁵ חלק מהציוד כבר היה בנמל עוד מהמשבר האיטלקי בחבש בשנת 1935. עתה היה רצון לאחסן את הציוד הזה במחסן על שובר-הגלים, דבר שדרש אישור של הנהלת הנמל, ושל כוחות הבינוי הבריטים בארץ-ישראל. בנושא זה עסק שר המושבות מלקולם מקדונלד עצמו, ואף שיגר מספר מכתבים בנושא, לנציב העליון בארץ-ישראל, הרולד מקמייקל, על מנת לקדם את התוכנית של משרד הימיה בנושא. במכתבים ביקש מקדונלד ממקמייקל לאשר את בניית מחסן על שובר הגלים בחיפה, ובנוסף את אישורו להשתמש בצוות הבינוי שהיה בארץ. מקדונלד הדגיש כי משרד הימיה ראה בנושא כדחוף. סוף סיפור היה שב-15 בדצמבר הודיע משרד הימיה למשרד המושבות כי הוא ממליץ לא להמשיך עם תהליך אחסון הציוד על שובר הגלים בנמל. ההתכתבות נמצאת בתוך תיק מס' TNA CO 323/1564/37.
⁴⁶ מתוך ההצעה להעלאת חיפה בקטגוריית הכוננות, 3/4/1939, מתוך תיק מס' TNA CO 323/1564/37.

- ד. התקפה על ידי ספינות טורפדו.
ה. התקפה על ידי מניחות-מוקשים.
ו. התקפה על ידי צוללות – הפצצה באש, מוקשים, או טילי טורפדו.
2. האיומים הרגליים אליהם יש להיערך:
א. נחיתת כוחות ופשיטה מעל גבי ספינות.
ב. התקפה יבשתית מהגבולות.
3. האיומים האוויריים אליהם יש להיערך:
א. התקפות על ידי מפציצים בינוניים שימריאו משדות-תעופה באזור.
ב. התקפות קלות ממטוסים שממריאים מספינות חילים או מסחריות.
4. הגנה לטווח הקרוב – את ארבעת התותחים שהיו קיימים בארץ, שניים בעמדת 'קישון' ושניים בכרמל, נדרש להעביר לכרמל, ולארגן עבורם עמדות קבועות, השלמת מחסניות ומחסות.
5. הגנה נגד סירות טורפדו – A.M.T.B.⁴⁷ – לאיום הזה התייחס ה"ר באופן חמור, והדגיש כי זה האיום המשמעותי ביותר לחופי המזרח-התיכון. ה"ר המליץ לימיה לאייש את מערך ההגנה. כמו כן המליץ להוסיף שני תותחי חוף דרקניים '6 פאונדר, וגם להוסיף שבע עמדות זרקורים.
6. הגנה נגד-מטוסים – את הכלים להגנה נגד מטוסים ייעד ה"ר להגנה על מאגר הנפט (60 אלף טון שהיו מיועדים להיות בנמל). בהנחה שכל הנפט ירוכז לשטח מצומצם, כתב ה"ר, הכלים הבאים אמורים להספיק: 8 תותחים נגד מטוסים '3.7 או '4.7, ארבעה תותחי 2 פאונדר כפולי-קנה ו-12 זרקורים.

תמונה 1: תותח 6 פאונדר – מענה לסירות טורפדו מהירות

בתום הדיון הוצגו גם המשמעויות הנגזרות מן התוכנית (ראה נספח 1): שימור שתי עמדות

⁴⁷ Anti-Motor Torpedo Boat – האיום של כניסת ספינות טורפדו לנמל, על מנת לתקוף אותו מבפנים, בניגוד לאיום של ירי ממרחק, הטריד מאוד את הצבא הבריטי ואת הנציב בארץ. המענה לאיום הייתה בניית חסימה היקפית בצורות שונות – מוקשים, ציוד חסימה עלימי ותתימי, והצבת תותחים קטנים (בעדיפות ל-6 פאונדר חדקני ודוקני). ביולי 1940 נמסרה פקודה, על ידי המפקדה הממונה על ארץ-ישראל וירדן (Palestine and Trans-Jordanian H.Q.), והיא גם הקצתה אמצעים רבים, כדי לאפשר הגנה יעילה יותר מפני סירות הטורפדו. תיק מס' TNA WO 169/167.

התותחים הקיימות⁴⁸ ('הקישון' ו'הכרמל'); תוקצה סוללת תותחים דרקניים ניידת כנגד טורפדו (A.M.T.B.), תונח תשתית תקשורת בין סוללות החוף לבין סוללות נגד מטוסים; יוקמו מגורים לסוללות החוף עבור 18 קצינים ו-268 חוגרים, יוקצו 8 תותחים נגד מטוסים ('נ"מ'); יוקמו מגורים לכוחות הנ"מ עבור 12 קצינים ו-430 חוגרים. עלות התוכנית השנתית 141,000 ליש"ט.

לגבי האיוש כתבה באחד מדיוניה הועדה האימפריאלית להגנה⁴⁹: "בהערכת המצב לשנת 1939-1940 אשר אושרה על ידי ועדת ההגנה האימפריאלית, ציין המטה הכללי כי חיפה תידרש במלחמה להוות בסיס מבצעי לספינה אחת או שתי ספינות גדולות, מספר סירות מלחמה ומשחתת. משרד המלחמה ציין כי בשגרה לא קיים כוח אדם בחיפה, והמליץ שבמקום יהיה כוח משולב נגד מטוסים ותותחי חוף, בתקן מלחמה"⁵⁰. ההנחיה למשרד הימייה הייתה לבדוק ולהמליץ על המקור לכוח אדם בשנה הקרובה.

ב-8 ביוני 1939 התקיים הדיון המסכם בוועדת ההגנה האימפריאלית, בדבר אישור העלאת נמל חיפה לקטגוריית-כוננות 'A'⁵¹. בדיון נכחו נציגים בכירים, בחלקם הבכירים ביותר במשרד, וביניהם: מזכיר הוועדה, לורד הימייה הראשון, מנהל אגף המבצעים והמודיעין של משרד המלחמה, נציג משרד האוויריה, נציג משרד החוץ, אדמירל מחיל'הים, נציג משרד הרכש ונציגים ממשרד האוצר. בדיון הוצגה ההמלצה הסופית לעליית נמל חיפה לקטגוריית ההגנה הגבוהה, וכמו כן המשמעויות של המהלך. נציג משרד המלחמה, גנרל פאונל, הודיע כי משרדו אינו יכול לספק תאריך מדויק לאספקת תותחי-חוף מתאימים (תותחים בעלי יכולת הגבהה של 45 מעלות כפי שנדרש), ולגבי תותחי נ"מ בקוטר 3.7 אינץ', הודיע שיוכל לספקם עד סוף שנת 1941. בתשובה לדרישת נציג הימייה לכוח-אדם לפחות עבור הציוד הקיים בחיפה, אמר פאונל כי המשרד שוקל איוש באמצעות יחידה המוצבת בקפריסין: "זה ייקח שנתיים להגיע לאיוש מלא ובינתיים נצטרך לעשות הכול כדי למצוא כוח אדם ממקורות אחרים. המהלך שנשקל כעת הוא להציב כוחות מילואים בקריאת חובה". עם זאת הצהיר פאונל כי משרד המלחמה יכול להתחיל מיד בעבודות למגורים, ותשתיות אחרות, כדי שיהיו מוכנים, לפני הגעת האנשים.

מרבית המשתתפים בדיון היו הביעו הסכמה עם המהלך, וניכר שמה שהכריע את הכף הייתה ההבנה כי צינור הנפט ובתי-הזיקוק, שנמצאו בבנייה, מחייבים הגנה גם בשגרה. כדי למנוע בנייה חפוזה של מערך הגנה סביב חיפה, שתארך זמן רב, יש לבנותה עתה טרם פרצה המלחמה ולא אחריה. הועדה אישרה את העלייה ברמת ההגנה, עם הסתייגות אחת של אנשי משרד האוצר בדיון. הללו ביקשו לבדוק האם ההסכמים של אנגליה עם טורקיה, שנחתמו בסמוך לדיון המדובר, אינם משפיעים על המיקום של הנמל הצבאי המועדף באזור זה של המזרח התיכון. הוועדה ביקשה מוועדת המשנה שלה⁵² לבדוק האם ההסכמים משפיעים על החשיבות של נמל חיפה, כפי שהוצג בעבודה. התקציב למהלך, החליטה הוועדה, יסוכם בין משרד האוצר לבין משרד המלחמה.

נציגי חיל-האוויר המלכותי הביעו הסכמה עם המהלך להגברת ההגנה על חיפה, אולם סייגו זאת לאיום ימי בלבד. חיל-האוויר לא ראה את האיום האווירי כחמור, וביקש להוריד את האיום האווירי

⁴⁸ על מנת להתמודד עם איומים מגוונים במרחקים כפי שהוגדרו – איומים בטווח הקרוב ובטווח הרחוק – המליצו הגורמים השונים להחליף את התותחים הקיימים שהיו עם יכולת הגבהה של 15 מעלות, בכאלו עם זווית הגבהה של 45 מעלות.

⁴⁹ סיכום דיון הוועדה להגנה אימפריאלית בדבר הגנת נמלים ברחבי האימפריה, ומחוץ לאי, מאי 1939, תיק מס' TNA CO 323/1564/37.

⁵⁰ תקן יחידה במלחמה היה שונה, וגבוה יותר, מתקן יחידה בשגרה.

⁵¹ דיון של הוועדה האימפריאלית להגנה מתאריך ה-8.6.1939, תיק מס' TNA CO 323/1564/37.

⁵² The Joint Oversea and Home Defence Sub-Committee.

לרמה הנמוכה ביותר. את התותחים אשר היו מיועדים לחיפה ביקש חילהאוור להעביר למקומות אשר מבחינתו היו מאוימים יותר. בתשובה ביקשה הוועדה לבדוק האם ניתן להקצות תותחים ניידים ולא ניידים, כדי שבמידה והאיום אכן יקבע כנמוך, יהיה ניתן להעבירם למקום אחר מאויים יותר. בעקבות ההסתייגות של חילהאוור, ביקשה הוועדה לבדוק האם נדרשת הקצאה של תותחי נ"מ ניידים או קבועים.

ביולי '39 העבירה וועדת המשנה את מסקנותיה לגבי שני העניינים שנדרשה לבחון.⁵³ לגבי טורקיה הודיעה כי אכן נכון לראות אותה כבעלת ברית, אך עם זאת, חוסר היציבות המאפיין פוליטיקה בינלאומית אינו מאפשר הסתמכות מוחלטת על בריתות. ההסכמה של טורקיה אינה מעידה על פעולה מיידית שלה, ולכן ככל הנראה יהיה פער זמן עד לשימוש בנמליה; הוועדה ערערה על ההנחה לפיה נמלי טורקיה יקבלו הגנה מלאה, ולגבי הסתמכות על כך בתחילת מלחמה. לבסוף ציינה הוועדה, ששימוש בנמל בטורקיה לא יוכל לסייע שמירה על צינור הנפט, ועל המאגר של 60,000 טון של הדלק הנמצאים בחיפה. הוועדה הודיעה כי מוטב שלא להסתמך על הנמלים בטורקיה, ולהגן על הנכסים החיוניים בחיפה. עם זאת הוסיפה כי ההסכם עם טורקיה מצמצם את האיום על חיפה באופן משמעותי, וכי מומלץ להקצות תותחי נ"מ ניידים ולא ניידים.. באוגוסט 1939 העביר מקדונלד למקמייקל את המסמך עם מסקנות הוועדה.

בחינת המקורות לאיוש הגנת חיפה (גם לציוד הלחימה שהיה כבר קיים בחיפה וגם לציוד עתידי) עלתה כסוגייה המורכבת ביותר לפתרון. החלופות שנבחנו היו העתקת יחידה סדירה מקפריסין או ממקום אחר במזרח התיכון, או לחלופין גיוס יחידת מילואים מבריטניה והצבתה בחיפה. בסוף חודש יוני, מספר שבועות אחרי הדיון, החל גם הנציב מקמייקל לעסוק בנושא. ב-29 ליוני 1939 כתב מקמייקל למקדונלד ודרש לקבל את התקן⁵⁴ של יחידה נגד מטוסים המתאימה להצבה בחיפה, ואף הציע גיוס כוח אדם מתוך האזרחים הבריטים אשר מוצבים בארץ-ישראל.⁵⁵

בתגובה לדרישותיו של מקמייקל ענה מקדונלד⁵⁶: "משרד המלחמה יהיה מוכן לספק מטה קבוע ליחידה, ככל הנראה קצין אחד, סמל מדריך אחד וארבעה תותחנים לשמור על הציוד, אולם אינני מסוגל לספק פרטים ודאיים בנושא כרגע". בהמשך סיפק מקדונלד את הסיבה מדוע לא אצה לו הדרך להקצות יחידה שלימה כרגע: "יש סיכוי קטן לקבלת תותחי בופורוס 40 מ"מ, הציוד יהיה זמין רק בסוף הקיץ של שנת 1940. אם, בכל זאת, אתה מעוניין לקיים את היחידה מהזמן הקרוב, כל מאמץ ייעשה כדי לספק לך מקלעי 'לואיס', במקום הבופורוס, כאמצעי זמני".⁵⁷ ההסבר שיספק משרד ההגנה למחסור בכוח-אדם לוחם עבור חיפה יהיה סדר העדיפות הכללי שהיה לו. זה כנראה היה נכון גם לגבי התותחים.

תוכנית להגנה אזרחית – הפצצות אוויריות וגז

לעבודת המטה להגנה אזרחית על חיפה, אשר הוביל הנציב הרולד מקמייקל, הוגדרו על ידי משרד המושבות שלושה חלקים⁵⁸:

⁵³ דיון בנושא הגנה אווירית של ועדת המשנה של ועדת ההגנה האימפריאלית, יולי 1939, תיק מס' TNA CO 323/1564/37.

⁵⁴ רשימת בעלי התפקידים והכמויות הנדרשות בכל תפקיד. הרשימה המסוימת כפי שהופקה במשרד המלחמה כללה 4 צוותי תותח, 37 לוחמים בפיקוד של קצין אחד, וכן 2 אנשי מנהלה.

⁵⁵ הכוונה הייתה לעובדי צבא שעסקו בהקמת בתי הזיקוק, הצעה אליה מתייחסים בקצרה גם בדיוני המשך בוועדה.

⁵⁶ מכתב שכתב מקדונלד למקמייקל, 15.7.1939, יולי 1939, תיק מס' TNA CO 323/1564/37.

⁵⁷ קיימים הבדלים מהותיים בין שני כלי הנשק. ה'לואיס' פותח במלחמת העולם הראשונה לירי ממטוסים והותאם לשימוש חיל הרגלים. הוא לא יועד מלכתחילה להגנה אווירית. ה'בופורוס' מתוצרת שבדיה היה באותו הזמן לאחד הנשקים הקלים המשוכללים ללוחמה אנטי-אווירית. ההצעה של מקדונלד בהקשר זה רחוקה מהצורך שהגדירה הוועדה.

⁵⁸ מתוך מכתב שכתב הנציב העליון בארץ מקדונלד לשר המושבות הרולד מקמייקל, בתאריך 29.8.1939, תיק מס' TNA CO 733/412/8.

1. ציוד, אימון ומגורים לכוח אדם הכרחי למתן שירותי הגנה באזורים חיוניים המכילים אתרים צבאיים חשובים באזור חיפה.
2. תכנית פינוי האוכלוסייה האזרחית העודפת מהשכונות בהם קיימים האתרים הצבאיים הללו, לאזורים בטוחים.
3. חלוקת אמצעי מיגון לאוכלוסייה אזרחית בסיכון.
מכאן והלאה פרט מקמייקל את התוכנית לתתי סעיפים, ולעלותם. הסעיפים העיקריים בתוכנית התוכנית היו:
  1. הקמת מרכז אימונים לאוכלוסייה בסיכון.
  2. רכש ציוד רפואי לטיפול בפצועים ולהקמת נקודות למתן מענה רפואי לנפגעי התקפות. התוכנית כללה רכש של 450 מיטות חולים, אמבולנסים, ציוד עזרה ראשונה, צוות רפואי מלא לבית חולים ועוד.
  3. התמודדות עם התקפות בגזים רעילים – הסבה של תשעה מבנים ברחבי העיר לעמדות טיהור וטיפול בפגיעות גז, רכש ציוד גילוי וזיהוי של גז, רכש ציוד טיהור מגז לאחר התקפה.
  4. גיוס כ"א עבור תקשורת, התראה מפני התקפות, טיפול בפצועים, טיהור מפני גז ואספקת אמצעים לאוכלוסייה.
  5. בניית תשתית ממוגנת לחמש מפקדות דיביזיה.
  6. בניית תשתית להתראה – קשר-טלפוניה, התראה ואמצעי מיפוי.
  7. מיגון מבני-משל.

עלות התוכנית לפינוי האוכלוסייה לא תומחרה: "לא קיימת יכולת להעריך את כמות האוכלוסייה שתידרש לפינוי במלחמה, ולכן לא את העלות של הפינוי. כמות האוכלוסייה נעה בין 100,000 ל-120,000, והיא מורכבת מכמות דומה של ערבים ויהודים, 600 איש אשר אינם ארצישראלים. הערכתנו היא כי מחצית מהאוכלוסייה תפונה. תושבי חיפה עובדים בעיקר במפעלי תעשייה. לאוכלוסייה הערבית קיימים קשרים רבים עם הכפרים בפנים הארץ, וקיימת הערכה כי במקרה חירום חלק גדול מהערבים יתפנה באופן עצמאי. האוכלוסייה היהודית מאורגנת ומקושרת בצורה טובה עם הישובים באזור השרון ובעמק יזרעאל".⁵⁹

בסיום המסמך ביקש מקמייקל ממקדונלד את אישורו העקרוני לתקציב של 71,697 פאונד (עלות כל התכנית). "תכנית ההגנה לחיפה קיבלה עדיפות גבוהה ממקומות אחרים אשר מכילים אתרים צבאיים באזור כמו רמלה, לוד ועמאן...משום שבמלחמה חיפה תהיה בבירור יעד ראשון לאויב".⁶⁰ המסמך הועבר על ידי משרד המושבות, ובתוספת התייחסותם לנושא, למשרד הרכש ולמשרד האוצר.

תגובת משרד הרכש מה-19 בספטמבר '39 הייתה כי מרגע ההזמנה ועד להגעת מרבית הפריטים, יעברו לא פחות משלושה חודשים. עבור מכוונות ההנשמה, נכתב, ידרשו בין שישה לשמונה חודשים. לתגובה של משרד האוצר, מאותו התאריך, נכנסו שיקולים מלחמתיים נוספים: "התוכנית שהוגשה נשענת על המסמך של הוועדה האימפריאלית להגנה, כלומר תלויה בכניסתה של איטליה [ההדגשה שלי – צ.מ.] למלחמה לצד גרמניה. הצטרפות זאת יתכן ותקרה, ויתכן שלא, אך כעת אנו לא מניחים שמלחמה עם איטליה היא בלתי נמנעת. לכן הדבר הנכון לעשות כרגע הוא להמשיך עם אמצעי

⁵⁹ מתוך מכתב שכתב הנציב העליון בארץ מקדונלד לשר המושבות הרולד מקמייקל, בתאריך 29.8.1939, תיק מס' TNA
⁶⁰ שם. CO 733/412/8

ההגנה כפי שהיו בקיץ הקודם לפני פרוץ המשבר. לפיכך, נמשיך בצעדי הגברת מוכנות, אך לא אלו המוצעים".⁶¹ משרד האוצר הסכים לאשר גיוס אנשי מפתח, להתחיל באימונים ולרכוש ציוד קריטי, אך עם זאת הבהיר כי עד להתממשות האיום של כניסת איטליה למערכה, לא יסכים לאשר את התוכנית. האוצר הציע להכין תוכנית-מעבר בין השלב הנוכחי לבין שלב שבו תידרש תוכנית ההגנה המלאה: "אם ניתן לעשות זאת, ההוצאה המיידית עשויה להיות מופחתת במידה ניכרת, ואם שלבי הזהירות לא יתרחשו בפועל, יהיה חיסכון מבורך ב-72,000 פאונד המדוברים".⁶²

משרד המושבות דחה את התזה של משרד האוצר משני טעמים עיקריים; הראשון הוא שהעבודה להעלאת אמצעי ההגנה על חיפה לא התחילה כמענה להצטרפות של איטליה למלחמה, אלא כתוצאה מהצטרפות אתרים צבאיים חשובים בחיפה. הטענה השנייה הייתה כי לא ניתן להפריד בצורה דיכוטומית בין אמצעים אשר שייכים לשלב ההגנה הגבוה שניתן לחיפה, לבין שלב המוכנות. זאת, לטענת משרד המושבות, היה משום שלא ניתן להכריז על מעבר מצב כוננות, ולרכוש את הציוד מיד עם ההכרזה. לאחר התייעצות החליטו במשרד המושבות שיהיה נכון להעמיד הצעה שמחירה יהיה 50,000 פאונד. לאחר משא ומתן קצר עם משרד האוצר, קיבל האחרון את ההצעה.⁶³ למרות הקו שהציב משרד המושבות למול דרישות משרד האוצר, ולאחר משא ומתן עם משרדי הממשלה הרלבנטיים, כתב מקדונלד למקמייקל ב-19 בדצמבר 1939: "קיימת שאלה האם, על מנת לחסוך הוצאות מיותרות וכו', ניתן כעת לרדד באמצעי הזהירות הביטחונית מפני פעולות האיבה של איטליה". מקדונלד הסביר לנציב בהמשך כי ברצונו לוודא ששני דברים מתקיימים גם אם תבוצע הערכת מצב מחודשת, בהקשר הקצאת אמצעי ההגנה על ארץ-ישראל: (1) הרידוד באמצעים לא יחלישו את ההגנה הבריטית במזרח התיכון; (2) כל אמצעי אשר מקמייקל יוותר עליו יהיה זמין תוך 21 יום מכניסת איטליה למלחמה. בסיכום המכתב כתב מקדונלד: "אנא דווח על האמצעים שברצונך לוותר עליהם או לצמצם הימצאותם בארץ-ישראל על פי ההבנה לעיל. למשל, ניתן לוותר כעת על כל אמצעי הגנה מקומיים שגויסו במיוחד כדי להתגונן מפני התקפה של איטליה וכל שירותי הגנה פסיביים עם אותם אמצעים, בתנאי שהם ייקבעו יעילים וניתן יהיה לשחזר אותם תוך 21 ימים".⁶⁴

את הסיבות למוכנות הבריטית מול איטליה היטיב להסביר וינסטון צ'רצ'יל בזיכרונות מהמלחמה:⁶⁵ "איטליה לא הכריזה מלחמה וכבר היה ברור שמוסוליני ממתין לראות איך יפול דבר... ביחד כבר היה על צדנו הצי האדיר של צרפת... אם תהיה איטליה לאויב, הרי שדה-הקרב הראשון שלנו חייב להיות הים התיכון... השליטה הבריטית על הים התיכון תגרום לאיטליה נזקים שיוכלו להרוס את כוחה להמשיך במלחמה. כל חילותיה בלוב ובחבש יהיו פרחים קטופים באגרלט... אם לא נחזיק במרכז הים התיכון הרי נחשוף את מצרים ותעלת סואץ... שורה של נצחונות מהירים ומוחשים בזירה זו, שאפשר יהיה להשיגה בשבועות הראשונים של מלחמה, תהיה לה השפעה בריאה ומועילה ביותר על המאבק העיקרי נגד גרמניה".⁶⁶

⁶¹ מכתב ממשרד האוצר הבריטי למשרד המושבות, מתאריך ה-15.9.1939 בתגובה לתוכנית של הנציב העליון להגנה אזרחית על חיפה, תיק מס' TNA CO 733/412/8.

⁶² שם.
⁶³ התכתבות בין פקיד ממשרד המושבות בשם לוק, לבין פקיד אחר בשם לי (ככל הנראה גם ממשרד המושבות), תיק מס' TNA CO 733/412/8.

⁶⁴ תיק מס' TNA CO 733/1787/52.
⁶⁵ צ'רצ'יל, וינסטון, **מלחמת העולם השנייה: חשרת הסופה**, כך ראשון, הוצאת עם הספר, תל-אביב, תשי"ז, עמ' 337-338.

⁶⁶ הדברים שמביא צ'רצ'יל הם הפוכים ממה שביטא הפיקוד האנגלי בארץ באזני דב יוסף, שרת ובן גוריון עצמו. הפיקוד האנגלי הפטיר כי אין צורך בכוח הגנה משמעותי על ארץ-ישראל משום שהיא איננה מאוימת כמעט בכלל, משום שהמדינות שמסביבה ידידותיות.

מקמייקל לא התרצה, סירב לשתף פעולה עם הממונה עליו והשיב: "שאלת הוויתור על אמצעי ההגנה על ארץ-ישראל אינה עולה לדיון כעת משום שאף אחד מהאמצעים לא נלקח רק כדי להגן מפני פרוץ פעולות איבה עם איטליה. עם זאת, כתוצאה מהפעולה המוזכרת במכתב שלי, מפקד הכוחות בארץ-ישראל ימליץ על שינויים מסוימים בתוכנית ההגנה. הפרטים עדיין בבחינה".⁶⁷ מקמייקל עמד על כך שבדיוני הוועדה האימפריאלית לא עלה הנושא של כניסת איטליה למלחמה, כחלק מהסיבות לעדכון רמת ההגנה על חיפה. בכל זאת הצהיר שאם יידרש להסתפק ב-50,000 פאונד, הוא יוריד מן התוכנית את אמצעי ההתגוננות מהתקפות גז.⁶⁸ העובדה שאיטליה לא נכנסה למלחמה מיד עם פתיחתה הביאה את משרד האוצר, לפעול מול מספר מושבות במזרח התיכון, כגון עמאן, עדן ואף מאלטה, כדי לנסות להוריד מהן את כמות האמצעים להגנה אווירית. אמצעים אלו וכוח האדם שנדרש להפעלתם היו במחסור במקומות אחרים.

הערך הצבאי של חיפה לאור ההשקעה הבריטית

הגם שלא הייתה שדה קרב, הייתה לארץ-ישראל חשיבות אסטרטגית כארץ שמחברת בין מזרח הים התיכון לפנינים הארץ, כבסיס שני לחיל הים המלכותי במזה"ת, וכתחנת עצירה והתרעננות עבור מטוסים וכוחות שנלחמו באזורה, כפי שמסביר יואב גלבר במבוא לספרה של דפנה שרפמן.⁶⁹ למרות החשיבות האסטרטגית שייחסה האימפריה הבריטית לארץ-ישראל, כוחות היבשה ראו בהגנתה נטל. המחסור בכוח אדם בחילות היבשה הבריטים, לרבות חיל הרגלים, היה גדול, ולכן החזקת כוחות יבשה באזור בו לא הייתה לחימה כלל הייתה להם לעול. שאר רשויות הצבא ראו בה חיונית כדי להגן על תעלת סואץ, וכשטח אפשרי לנסיגה ממצרים, אם ידרשו.⁷⁰

הפולמוס לגבי הגנת ארץ-ישראל התקיים גם בישוב היהודי, אך הייתה זאת תל-אביב אשר עמדה במרכז דאגתה של ההנהגה. דרישת ההנהגה לבריטים הייתה להציב בתל-אביב עמדת נשק נגד מטוסים, ואילו הבריטים סירבו לכך. ב-19 באוגוסט 1939 הודיע המושל המחוזי לראש עיריית תל-אביב⁷¹, ישראל רוקח, כי בהקשר לאמצעי ההגנה מהתקפות אוויריות (A.R.P. – Air Raid – Precautions) ממשלת הוד מלכותו החליטה שהתקפות על תל-אביב אינן צפויות, ולכן אינה רואה צורך לותר לשם כך על כוח הגנה אווירית נייד. עדיין, מודיע המושל, כי הוחלט לשלוח מדרך בריטי מיוחד מהבסיס ברמלה, אשר ידריך את אנשי תל-אביב לגבי אמצעים להתמודדות עם ההתקפות והדרכת הציבור. המלך, כך נאמר, מצפה שההנהגה של הישוב "תפיג כל חשש" שקיים אצל התושבים.⁷²

בתגובה למסמך זה שיגר פנחס רוטנברג ב-27 לאוגוסט מכתב קובלנה לראש עיריית תל-אביב, וכתב שאין דעתו כדעת הממשלה בנידון [התקפות אוויריות – צ.מ.]: "קימת סכנה רצינית לתל-אביב מהתקפת אוויר. למרות שתל-אביב אינה – לדעת השלטונות – נקודה סטרטגית מלחמתית, מפני שלהחריב את תל-אביב פירושו ליצור סעד פסיכולוגי עצום לאויב ביחסיו עם שכנינו ואין לסמך על

⁶⁷ מכתב ששלח מקמייקל למקדונלד בתאריך ה-11.1.1940, תיק מס' TNA CO 733/1787/52.

⁶⁸ שם.

⁶⁹ Gelber, Yoav, preface to Sharfman, Daphna, *Palestine in the Second World War: strategic plans and political dilemmas, the emergence of a new Middle*, East Sussex Academic Press, Brighton, 2015.

⁷⁰ סייקס, כריסטופר, *מבלפור עד בוויין: מאבקים על ארץ-ישראל*, הוצאת מערכות, מהדורה שנייה – ספטמבר 1975, עמ' 78.

⁷¹ ארכיון חברת החשמל, תיק מס' A.2382-11.

⁷² שם.

זה שהאויב יחמיץ הזדמנות כזו-

לכן מן ההכרח לעבד מיד:

א. תכנית של אוקואציה [פינוי – צ.מ.] מהירה של חלק ניכר של תושבי תל-אביב בשעת סכנה.

ב. תכנית של התגוננות נגד התקפות אויר לגבי החלק הנשאר⁷³.

למרות הלחץ היהודי, היה זה המחסור במשאבי לחימה – אמצעים ואנשים – שנוצר בצבא הבריטי אשר הביא את האימפריה להצטמצם להגנה על נכסים בעלי חשיבות אסטרטגית בלבד. בתל-אביב, כמו ביישובים אחרים בארץ-ישראל ובעבר-הירדן, לא היו אתרים אסטרטגיים בעדיפות גבוהה. לעומת זאת, החשיבות של חיפה נבנתה לאורך השנים, ובהתאם, לאחר שרודדו המשאבים ביישובים אחרים, התמקדו הבריטים בהגנה על חיפה כחלק מאסטרטגיה כללית.

---

⁷³ שם.

הגיוס הארצישראלי לצבא הבריטי – מפגש האינטרסים

חרף ההערכה ההולכת ומתחזקת על פתיחת מלחמה גדולה נוספת באירופה, ועד לפתיחתה של זו, סירבו הבריטים לצייד כוח צבאי ארצישראלי יהודי גדול. הבריטים אמנם הקימו, ציידו ואימנו את משטרת הישובים העבריים ומסגרות נלוות (משטרת הרכבות וכיו"ב), אך לאכזבתם של ראשי הישוב ראו הבריטים הקמה של כוח צבאי יהודי, עצמאי, כצעד מתריס כלפי הערבים, ולכן סירבו להקימו. משנתו של בן גוריון בנושא הקמת הכוח הייתה סדורה, והוא פרט אותה בפני ג'יימס דהרוטשילד בשנת 1936: "אמרתי לו שעלינו לחתור לקראת 3 דברים: (1) קיום הכוח שהוקם כבר בארץ. (2) גיוס רגימנט יהודי (מיהודי אנגליה) בצבא הבריטי. (3) גיוס יהודי אירופה לצבא הבריטי."⁷⁴ ועדת פיל המליצה בשנת 1937 על חלוקת הארץ לשתי טריטוריות, יהודית וערבית. מסקנותיה הכריחו את היהודים ואת הערבים להתארגן כל צד בשטחו, והן גם חייבו את הבריטים במתן יכולת הגנה עצמאית מסוימת לשתי הקהילות, על מנת שבבוא היום תוכל כל אחת מהן להגן על השטח שנקבע לה. מנהיגי הישוב היהודי זיהו את הצטלבות האינטרסים עם האילוצים קרי, מחד את הרצון של הבריטים לשמר האחיזה של האימפריה בארץ ישראל, ומאידך את ההכרח של הבריטים לאפשר לישוב להגן על עצמו. בהתאם ההנהגה עשתה מאמצים רבים על מנת לשכנע פקידי ממשל וגנרלים בריטים, כדי שיאפשרו את הקמת הכוח המיוחל. הבריטים מבחינתם לא מיהרו לשרת את האינטרס היהודי.

ב-24 באוגוסט 1939 לפנות בוקר קיבלו השגרירים והאזרחים הבריטים לנטוש את גרמניה ולשוב לארצם.⁷⁵ באותו היום, שמונה ימים לפני פתיחת המלחמה, כתב גנרל וייול, שהיה מפקד פיקוד 'המזרח התיכון' הבריטי, כתגובה להצעות ראשי הישוב היהודי להקמת כוח יהודי ארצישראלי: "אני בטוח שהן [דרישות ראשי היישוב] תהיינה יותר בבחינת מכשלה עבורנו, בכך שתעוררנה את חשדם ואיבתם של הערבים, מאשר בבחינת עזרה. אם יש ברצוננו למנוע את הפיכת ארץ ישראל למקור סכנה רציני לקיסרות בעת מלחמה כפי שהיתה בעת שלום, עלינו לדבוק בתוקף ובהחלטיות במדיניות הספר הלבן".⁷⁶ גם כשפרצה המלחמה, נמנעו הבריטים מלגייס כוח אדם שהיה חסר להם בארץ ישראל.

בישיבת הנהלת הסוכנות היהודית שהתקיימה ב – 25/8/1939 מסר דב הוז על שיחה עם ממלא מקום הנציב הבריטי (chief secretary) בארץ ישראל: "הודענו למ'מ הנציב שמלחמתנו בספר הלבן תמשך, אך כשאנגליה תמצא בין המצרים נבוא לעזרתה...דברנו על התאמת התעשייה לצרכי מלחמה...גיוס אנשי מקצוע, מהנדסים, טייסים וכו'...הוא שאל אם היהודים יהיו מוכנים להתגייס רק בא"י או גם בחו"ל. הודעתי שרק בא"י. הוא שאל מה יאמרו על כך הערבים...ענינו שאותה השאלה עמדה גם בשעת גיוס הנוטרים ולא קרה דבר...ומלבד זה הרי השאלה העיקרית כעת היא מה נחוץ ומה מועיל...".⁷⁷ מספר ימים מאוחר יותר, עם פתיחת מלחמת העולם השנייה חל המפנה המיוחל בעמדה הבריטית, ובהמלצתו של שר המושבות מלקולם מקדונאלד, הסכימו השלטונות "לפתוח לפני מתנדבים את יחידות השירותים של הצבא הבריטי, את חיל העזר, וכן את יחידות הגנת החופים

⁷⁴ גלבר, יואב, צבא סדיר מול מחתרת; הקמת הכוח הצבאי של היישוב במלחמת-העולם השנייה, קתדרה: לתולדות ארץ ישראל וישובה, 13, 1976, עמ' 154.

⁷⁵ ביוור אנטוני, מלחמת העולם השנייה, הוצאת ידיעות אחרונות וספרי חמד, ישראל, 2014, עמ' 35.

⁷⁶ וייול לגורט 24.8.1939, בתוך: גלבר, יואב, תולדות ההתנדבות ומקומה במדיניות הציונית והישובית 1939-1942, הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשל"ט, כרך א', עמ' 60.

⁷⁷ פרטיכל ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית (ההנהלה הזמנית) שנתקיימה בירושלים 25.8.39, ארכיון בן גוריון.

בישיבה משותפת של הסוכנות היהודית והועד הלאומי, בשבוע בו פלשה גרמניה הנאצית לפולין, אמר בן גוריון: "ידוע שגם בארץ וגם בלונדון הצענו את שרותנו לצבא בקשר עם המצב. הודעתנו היתה – שרות בארץ בשביל הארץ, ובחו"ל – בשביל כל מקום. בתשובה הודיעה לנו הממשלה על הקשיים הקיימים...אולם אנו החלטנו שנעשה זאת בכח עצמנו, ואם הממשלה לא תפריע – נקים בעצמנו צבא".⁷⁹ עוד הוסיף בן גוריון "צריך להיות ברור שהגיוס הצבאי אם יקום מכוון לארץ ולסביבתה. המטרה כפולה – שרות לשוב ועזרה לצבא הבריטי".⁸⁰ באותו היום פרסמה הסוכנות היהודית, מזכר לפיו, הנהלת הסוכנות והועד הלאומי החליטו במשותף על מפקד לאומי, בו יירשמו כל המתנדבים הפוטנציאליים (איש ואישה) מהישוב, אשר יכולים להוות רזרבות לגיוס להגנה על הארץ במסגרת הצבא הבריטי.⁸¹ המפקד, שנועד לברר כמה אנשים בישוב הינם ברי גיוס לצבא הבריטי, ורמת המוטיבציה לגיוס, החל ב-10 בספטמבר, ונועד להימשך שלושה ימים.

עם חזרתו לארץ מביקור באלכסנדריה, בתאריך ה – 3/9/1939, כתב בן גוריון ביומנו כי בעודם מתדיינים בעניין מפקד הגיוס לצבא, בהנהלת הסוכנות, משה שרת מנע את פרסומה של ההודעה על המפקד בעיתונות הישראלית: "הוא התנגד לפסקא האומרת, שהמתנדבים יהיו גם מסוג ב', כלומר לכל עזרה שתדרש לצבא הבריטי בארץ".⁸² שני נימוקים להתנגדותו: (א) הוא דבר בקאירו [קהיר – צ.מ.] עם ווייוול שהתנגד לגיוס צבא יהודי. אחרי עמדה זו אין אנו יכולים להכריז על גיוס יהודים לעזרת הצבא הבריטי. (ב) הודעה כזו עלולה להתפרש בציבור היהודי, כאילו יש לנו כבר הסכמת הממשלה הבריטית". בהתייחס לדברים כתב בן גוריון: "לא קיבלתי את שני הנימוקים. (א) הודעתנו הייתה זהירה. לא אמרנו להתנדב לצבא הבריטי, אלא "לכל עזרה ש ת ד ר ש [ההפרדה במקור – צ.מ.] לצבא הבריטי בארץ. (ב) אין אנו חיים מפיו של ווייוול, וחשוב שדעת הקהל הבריטי, בתוכה דעת הצבא בארץ, תדע שאנו מוכנים לכל עזרה, אם רק תדרש. (ג) אנו חייבים להגיד דווקא היום...שאנו מתכוננים לייסד גדוד יהודי, אחרת יתחילו כל מיני התחלות בלתי מוסמכות, הציבור הנבון לא יטעה אם יקרא את הנוסח הזהיר שלנו". בן גוריון סיים "נתנה הוראה לעתונים לפרסם את ההודעה כפי שנוסחה".⁸³

בישיבת הוועד הפועל של ה-11/9/39 סקר בן גוריון את מצב הגיוס לצבא הבריטי: "אנחנו מקבלים תביעות מהממשלה על גיוסים קטנים לצבא...כן עומדים לגייס שני גדודים של מהנדסי צבא...גם המפקדים של הגדודים האלה יהיו יהודים...מספר קטן של אנשים (כ-12 איש) גויסו לתותחנות, בעיקר בשביל הגנה נגד התקפות אויר בחיפה...".⁸⁴ בן גוריון המשיך לפרט לגבי חיילים נוספים שגויסו לחיל הים והסביר את החשיבות שהוא רואה לעניין: "אנחנו חושבים על הקמת צבא יהודי בעצמנו. יש בדעתנו לגשת לראשית הקמת צבא יהודי גם בלי שהממשלה תסכים לדבר הזה...".⁸⁵

⁷⁸ תזכיר של מקדונאלד על הגיוס בארץ ישראל Cabinet Papers W.P. (G)(40)16, מתוך גלבר, יואב, **תולדות ההתנדבות – התנדבות ומקומה במדיניות הצינונית והישובית 1939-1942**, כרך א', הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשל"ט, עמ' 205.
⁷⁹ מתוך פרטיכל ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית לא"י עם הנהלת הוועד הלאומי לכנסת ישראל, ירושלים, 3.9.1939, הארכיון הצינוני.

⁸⁰ שם.

⁸¹ 'EMERGENCY MEASURES', 3/9/1939, הארכיון הצינוני, תיק מס' J10/1506.

⁸² בהודעה שהתפרסמה בדבר המפקד ביום ה – 3/9/1939 נכתב כי הוחלט על קיום מפקד לשני סוגי מתנדבים; (1) לשרות הישוב בשטח בטחון, כלכלה וצרכים צבוריים אחרים. (2) לכל עזרה שתדרש לצבא הבריטי. מתוך פרטיכל ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית לא"י עם הנהלת הוועד הלאומי לכנסת ישראל, ירושלים, 3.9.1939, יומן דוד בן גוריון, ארכיון דוד בן גוריון.

⁸³ יומן בן גוריון, ארכיון בן גוריון, 3/9/1939, קישור לתיק 3/9/1939-28/9/1939.

⁸⁴ פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל מה – 11/9/1939, מכון לבון. שנים עשר החיילים הללו לא התגייסו לתותחנות נגד מטוסים, אלא לתותחנות חוף.

⁸⁵ פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל מה – 11/9/1939, מכון לבון.

לא כל חברי הוועד, ובוודאי לא כל החלקים בחברה, ראו את הדברים עין בעין עם בן גוריון. יעקב חזן, מראשי תנועת 'השומר הצעיר' השיב לבן גוריון: "טרם שבוטל הספר הלבן וטרם שמסירים את אסור העליה מציעים לנו להתגייס "בנפש חפצה". אני יודע אומרים: מלחמה עם הפאשיזם, אבל לזה קיים תנאי הכרחי שיהיה עם יהודי חי, שימשיך את קיומו גם לאחר עבור זעם. וזאת היא השאלה העיקרית. להתגייסות לשמירה ולהגנה על תקותו היחידה של העם. כן בארץ, מוכן כל אחד, אבל גם כאן השאלה היא איך, ובאיזו צורה. אנחנו, תנועת השוה"צ [השומר הצעיר – צ.מ.], לא מחייבים ולא נתגייס לסעיף ג'⁸⁶. כיום אין השאלה של סכנת הפלישה לארץ קיימת וכל הגיוס הזה איננו אלא תגובה פוליטית. ואני קובע שלא ברר עדיין אם זוהי התגובה הפוליטית המתאימה ביותר על הספר הלבן..."⁸⁷.

בהתעלם מן העניין הפוליטי, וכמי שייצג בישיבה את הצד הביטחוני, השיב אליהו גולומב לחזן: "חזן אומר: אם תהיה פלישה לארץ אז נצטרך כמובן להשתתף בהגנה עליה. אני אומר: אצל עמים אחרים שהם מאורגנים קצת יותר מאתנו, שיש להם כלים יותר מושלמים מאשר לנו, אין הדברים נעשים כל כך קל, וגם אנחנו צריכים להכין את עצמנו לקראת תפקיד ההגנה...הישוב צריך להתכונן להיות מסוגל להגן על הארץ באם נדרש לכך, בעצמו וביחד עם הצבא הבריטי. על זה לא יכול להיות ויכוח בתוכנו. ולזה קוראת עכשיו ההתגייסות. אין מקום לויכוח שעורר חזן לגבי ההתגייסות הזאת. לדעתי במלחמה זו העם העברי הוא צד נגד ההיטלריזם, צד בצד אותה הממשלה אשר הוציאה את הספר הלבן, ולמרות שהוציאה"⁸⁸. את טענותיו של חזן לגבי התגובה לספר הלבן ביטל גולומב, בהסבירו כי לא קיימת ברירה אחרת: "אי-אפשר להגן על הארץ בלי הצבא הבריטי ובלי עבודה משותפת אתו. קיימנו החורף קורסים עם קצינים בריטיים."⁸⁹

חילוקי הדעות בתוך הישוב היוו חלק מהסיבות שהובילו לקצב התפקדות איטי. במרכז עמדו תנועות אשר הסכימו עם ההנהגה, וביקשו לתרום למאמץ המלחמתי, כגון תנועת 'הפועל המזרחי'. ב-10 בספטמבר 1939 נכתב בעיתון 'הצפה' כתבה בשם "לביצור, להגנה, למלחמה!": "הפועל המזרחי נענה לקריאת המוסדות העליונים של היישוב לגייס את כל חבריו מגיל 18 עד 50 למטרות א'קיום וביצור המשק העברי; ב'הגנת היישוב העברי; ג' עזרה לצבא הבריטי בארץ בשעה שתדרש. חובת גיוס זה היא חובה דתית-לאומית להגן על מולדתנו, שמירתה בידינו והשתתפותנו בהעברת ממשלת זדון מן העולם, למען נגיע לימים בהם יתגשמו יעודי הנביאים לישראל ולאונשיות ולא ישא גוי אל גוי חרב..."⁹⁰.

לעומת תנועת ה'פועל המזרחי' עמדו גורמים משני צידי המתרחס וניסו לעכב את התייצבות המתפקדים, והעיד על כך גולומב באותה הישיבה: "לדעתי סמכו יותר מדי בהתגייסות על ההרגשה הסטיכית אשר תרוץ מאליה בישוב. אבל יש עוד חשבון ישן ויש סבוטז'ה [חבלה] ידועה של חוגים אחרים, והחשבון של הסוכנות היה מוטעה. יותר קל לארגן סבוטז'ה מאשר לארגן הענות. סבוטז'ה ישנה וההיענות איננה במידה מספקת, כי כל הדבר נעשה בחפזון, כי מוכרח להיות בירור צבורי בקשר עם דבר כזה. אינני שולל שישנה היענות ידועה אבל היא בלתי-מספיקה, ואני אומר שיש להמשיך בגיוס עוד כמה ימים, אם כי לכתחילה הכריזו על שלושה ימים."⁹¹ דעתו של גולומב

⁸⁶ סעיף ג' בדבריו של בן גוריון, שלא הבאתי כאן, היה: "עזרה לצבא הבריטי".

⁸⁷ ישיבת הוועד הפועל מה-11/9/39, מכון לבון.

⁸⁸ פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל מתאריך ה-11/9/39, את"ה, תיק מס' 80/47/51, ארכיון פרטי גולומב.

⁸⁹ שם.

⁹⁰ הצפה, 10/9/1939, עמ' 1.

⁹¹ פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל מתאריך ה-11/9/39, את"ה, תיק מס' 80/47/51, ארכיון פרטי גולומב.

התקבלה והמפקד נמשך לעוד מספר ימים. במוצאי ראש השנה של שנת 1939 (16/09/39 ככה"נ), פרסם ארגון האצ"ל כרזה ובה הוא כתב: "נוער עברי: זה כשבוע ימים, שאנשי השמאל קוראים לכם להתגייס...האם לא תבין שכל זה נעשה רק בכדי לשכך את חמתך על כשלונם...ומה יוסיפו הפגנות נבובות אלו..."⁹².

בהנהגה היו ערים להתנגדויות ולצורך לאפשר לאנשים להביע התנגדות. גם בסביבת ההנהגה לא הייתה תמימות דעים לגבי הגיוס מסיבות רבות, ובראשן הרצון להגיב לגזירות הספר הלבן. היה זה בן גוריון, ב-12 בספטמבר 1939, שניסה ליישב את המחלוקת כשאמר בישיבת מפא"י: "עלינו לעזור לצבא [הבריטי] כאילו לא היה ספר לבן, ועלינו להילחם בספר הלבן כאילו לא היתה מלחמה"⁹³. אולם, מה שהיה ברור לבן גוריון לא היה ברור ולא היה מוסכם על שאר הצדדים. ההנהגה שהייתה בעד הגיוס, ושראתה בו פתרון לבעיות עכשוויות ועתידיות, לא הצליחה להסביר לצד שמנגד את האינטרס הלאומי והעתידי בעניין הזה. מחוץ לעניין הפוליטי היווה הגיוס בעיה עבור המשקים החקלאיים אשר היוו מאגר שלכוח אדם הפוטנציאלי לגיוס לצבא: "לא יתואר שנגלה ככה את הגיוסים שנפורר את מנגנון הייצור שלנו ונסכן את הגנת המקום" כתב בן ציון א. בעלון 'אפיקים', "מבחינה מלחמתית שמירה על עורף מייצר יש בה אותה החשיבות אשר לחזית עצמה, מבחינה לאומית. על אחת כמה וכמה מבחינה אישית. הליכתו של חבר לחזית תהיה הרבה יותר קלה אם ירגיש כי הקבוץ נשאר בידיים נאמנות מבחינה כלכלית הגנתית וחברתית"⁹⁴. הגיוס לצבא, כותב קדיש בספרו 'למשק ולנשק', היווה איום משמעותי גם על עתודה חשובה נוספת של ההתיישבות החקלאית, והיא חברות הנוער העולה. הגיוס לצבא הבריטי לא סייע להגנה על הישובים בראייתם, נהפוך הוא, חייל שהתגייס לצבא גם לא עבד במשק וגם לא הגן עליו. ניתן להבין, אם כך, מדוע נטו רבים להעדיף את האינטרס המשקי.

הצרכים האמיתיים לעומת העמדות של הצדדים במו"מ⁹⁵

כל עוד לא הורגש איום מוחשי על ארץ-ישראל לא מיהרו הצדדים, הבריטים והיהודים, להתגמש בעמדותיהם. אולם, מתבוסת צרפת והקמתה של ממשלת וישי (שחתמה במאי 1941 על הסכמי שיתוף פעולה עם גרמניה במזה"ת), ועוד יותר מזמן כניסת איטליה למלחמה, ביוני 1940, הבינו הצדדים כי נדרש גיוס המוני ומהיר במערכים רבים. ביולי 1940 היטיב ברנרד ג'וזף (דב יוסף)⁹⁶ לתאר את עיקרי המשא ומתן מ"מעוף הציפור": "עוד לפני פרוץ המלחמה אפילו, הציעה הסוכנות 2 הצעות שונות לממשלה. הצעה אחת הצענו בארץ, והצעה שניה – בחוץ לארץ. כאן בארץ הצענו: גדודים עבריים לוחמים להגן על הארץ...ב-3-2 [כך] לספטמבר 1939. אנחנו אמרנו לו [לגנרל מייקל בארקר]⁹⁷ – צ.מ.), שהנה אנגליה נכנסה למלחמה ושאלנו – היהודים – רוצים לעזור לה, והננו מציעים את הגדודים האלה להגנה על א"י. אז הוא אמר: אני מודה לכם מאוד. אני מבין את הרצון הזה שלכם, אבל נגד מי אתם תגנו על א"י? – הוא ניגש איתנו אל המפה ואמר לנו: הביטו, בצפון – יש סוריה. הצבא הצרפתי שם הוא בן-ברית שלנו; בדרום – יש מצרים. שם יש לנו גם כן בן-ברית; סעודיה –

⁹² יואב גלבר, **תולדות ההתנדבות ומקומה במדיניות הציונית והישובית 1939-1942**, כרך א', הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשל"ט, עמ' 161.

⁹³ שם, עמ' 18.

⁹⁴ קדיש, אלון, **למשק ולנשק: ההכשרות המגויסות בפלמ"ח**, המרכז לתולדות כוח המגן ה"הגנה" ע"ש ישראל גלילי, תג הוצאה לאור, תשנ"ה, 1995, ישראל, עמ' 22.

⁹⁵ במשא ומתן אין חפיפה, לרוב, בין האינטרס – הצורך האמיתי של הצדדים – לבין העמדות שהם מציגים. כך למשל אחד הצדדים יכול להתעקש על דברמה במהלך המו"מ, מבלי שזה יהיה הצורך האמיתי שלו, אלא רק כדרך להשגת הצורך האמיתי.

⁹⁶ יוסף היה מהאחראים על תחום הגיוס ועל הקשר עם השלטונות הצבאיים הבריטים.
⁹⁷ גנרל בארקר (Michael Barker) היה מפקד הכוחות הבריטיים בארץ ובעבר הירדן בשנים 1939-1940.

אבן-סעוד לעת-עתה בסדר; עבר-הירדן ועיראק – אותו הדבר. ולכן – הוא אומר – אינני רואה כל צורך בהצעתכם. הוא הוכיח לנו שאין להם צורך בצבא להגנה על א"י. אבל הוא אמר: אם הדברים יתקרו – אזי נדבר..."⁹⁸ בארקר החזיק, לכאורה, בעמדה הפוכה להערכת המצב הבריטית לגבי ארץ ישראל בפרוץ המלחמה. הבריטים אמנם לא החשיבו את ארץ-ישראל כולה כנתונה לאיום משמעותי, אולם היו בארץ נכסים חשובים הנדרשים להגנה. החשש הבריטי מהתקפות איטלקיות ניכר כבר בעת המערכה האיטלקית בחבש בשנת 1935. לכן נראים דבריו של בארקר כעמדה במשא ומתן (ולא כהערכה אמיתית של הבריטים), אשר בה הוא נוקט כדי לדחות שוב הקמת כוח יהודי בלתי נחוץ בראיית הממשלה הבריטית.

יוסף המשיך לתאר את המשא-ומתן ואת עמדתו של בארקר: "דרך אגב הוא גם אמר: אתם רוצים להגן על א"י. אתם מבינים מה מובן הביטוי הזה "להגן על א"י"? לי בתור חייל, זה מובן...זאת אומרת, שלפעמים יש גם צורך לצאת את הגבולות. ואנחנו אמרנו שאנו מבינים זאת"⁹⁹. עם או בלי משים נגע פה בארקר באחת המחלוקות המשמעותיות ביותר סביב סוגית הגיוס לצבא הבריטי מהארץ. בסוגיה זו עסקו מנהיגי הישוב במשך מספר שנים עד למלחמה, ובשנה הראשונה של המלחמה ביתר שאת. "הוא הסביר לנו – ואני הבנתי את זה – ששום צבא בעולם לא יסכים לקבל חיילים אם הללו כאשר הם יגיעו לגבול, יגידו "סטופ! אינני הולך הלאה". ואם נחוץ יהיה, בשביל להגן על א"י לשלוח את הגדודים לתעלת סואץ (וזה מקום טבעי ושדה הגנה, אם כי מחוץ לגבולות א"י) אני קיבלתי את זה".

יוסף הניח שהדרישה הבריטית להגן על הארץ ממרחבים הסמוכים לה, ולא מתוכה, הייתה סבירה, אך הנהגת הישוב לא הייתה תמימת דעים בנושא. בשיחה שהתקיימה מאוחר יותר הבריטים הבהירו שכוח יהודי שיתגייס מהארץ, אם יתגייס, יצטרך להגיע לכל מקום שיידרש, אפילו לברלין. "אמרתי שעל כך לא החלטנו. באופן תיאורטי אולי, בשבילכם זאת מלחמה אחת, חזית אחת. אבל אנחנו – בתור יהודים – כאשר אנו מדברים על הגנת א"י – אנחנו מדברים על החזית כ א ן [ההדגשה במקור – צ.מ.] ולא צריך להעביר את החיילים שלנו לאירופה. הוא אמר: ואם כאן – איפוא [כך] אתה קובע את הגבול?". דב יוסף הסתייג מהקביעה הבריטית לגבי הצבת החיילים הארצישראלים, אך הודיע שאינו בר-סמכא לדון בכך.

במקביל לשיחות עם המפקדים בארץ, התקיימו שיחות דומות גם בלונדון, עם השלטונות הבריטים. "הצענו לממשלת הוד מלכותו דיביזיה יהודית לעזרה לאנגליה בכל מקום שהיא תדרוש [ההדגשה במקור – צ.מ.]. אבל אנחנו בינינו קבענו אז שהדיביזיה הזאת, אם היא תצטרך לשרת בא"י, אם היא תצטרך לשרת בצרפת – היא לא תהיה מורכבת מתושבי א"י דוקא...אלא שהגרעין יהיה ארץ-ישראלי"¹⁰⁰.

בשלב השלישי של המשא-ומתן הודיעו הבריטים לשלטונות כי: "הם צריכים עזרה ליחידות שלהם ברויאל-אינג'נירס...ברויאל-סרויס קורפס (שירות ההובלה והלוגיסטיקה), ברויאל-רג'ימנט (פועלים שעובדים בבתי חרושת שלהם לתיקונים שונים והספקה ממינים שונים)...עניתי לו על זה, שאיננו יכולים לבזבז את כוחנו ואנו הבטחנו כבר פעם מה שהבטחנו: יחידות יהודיות להגנה על א"י". כאן תאר דב יוסף כיצד הבריטי כמו איבד את סבלנותו, וטען לעבר יוסף במפגיע: "אתם מציעים לי עזרה שאינה נחוצה לי ואינכם נותנים לי את הנדרש לנו. הוא הוסיף ואמר: תסלח לי, אבל מה שמשה

⁹⁸ ישיבת הוועד הפועל מה-4/7/1940, ארכיון ההסתדרות, מכון לבון.

⁹⁹ שם.

¹⁰⁰ שם.

אמר לי – זה רק דיבורים ואני אינני יכול לקבל את ההצעה שלכם בכנות...אני זקוק עכשיו לעזרה. אנחנו נלחמים את המלחמה הזאת בשבילנו, אמנם, אבל גם בשבילכם. אמרתם לי שהיטלר הוא גם אויב שלכם. איפה העזרה שלכם?!"¹⁰¹ דב יוסף מספר כי אחרי דיון בהנהלה החליטה הסוכנות כי תאפשר גיוס של 700 איש לתפקידים מקצועיים. באמצע אוקטובר הביא נציג הסוכנות 67 איש ראשונים לגיוס המקצועי במחנה סרפנד.¹⁰²

בשלב הרביעי של המו"מ התעניינו הבריטים לגבי גיוס בעלי מלאכה, ובעיקר אלו הקשורים לחיל ההנדסה, לרבות ליחידות מעורבות – בריטים וארצישראלים ביחד. יוסף טען בפני הבריטי שיתקשה לשלוח את הבחורים ליחידות מעורבות, אולם הוויכוח האמיתי נסוב סביב מידת היותן של היחידות הללו לוחמות. הבריטי טען כי אנשי היחידות הללו מסתכנים ממש, וגם מוכשרים על נשק, בעוד יוסף טען כי אלו לא יחידות לוחמות מספיק כדי לגייס אליהם את הבחורים.

דוגמה מייצגת שעלתה בשלב הבא למו"מ על פי דברי יוסף, הייתה של החפריים (Pioneers). אלו היו יחידות אשר תפקידן היה לסייע ליחידות הלוחמות להיערך בשטח – חפירת עמדות לחימה עבור חיילים וכלי הלחימה, מיגון היחידות, חפירת תעלות לחימה וכדומה. הבריטים רצו לגייס יחידות חפריים שלימות מבני הארץ, ולא כהשלמה ליחידות אחרות כפי שהיה עד אז. בתגובה לדרישה של יוסף לגיוס הבחורים ליחידות קרביות בלבד, ענה הנציג הבריטי: "הם יקבלו אימון צבאי במשך 6 שבועות. אין זה אימון מלא ושלם, אבל אימון מספיק כדי ידיעה להשתמש ברובה. חלק רביעי מהם – יקבל רובים. באופן כזה, הם לא ישארו בלתי-צבאיים בהחלט. הם בערך צבאיים. תפקידם לא יהיו כשל המצרים בפלוגות-העבודה, שהם היו עבדים, אלא הם צריכים להיות יותר קרובים לחזית והם יעמדו בסכנה גם כן ובעת הצורך יצטרכו להגן על עצמם בכוחם הם וגם להשתתף לפעמים בקרבות".¹⁰³ יוסף הביא את הדברים לוועדה שעסקה בגיוס ושם, הוא סיפר, התפתח ויכוח סוער. החשש היה מקלקול היחסים עם הבריטים, ובעוד שהבריטים יוכלו למצוא מגויסים שלא דרך הוועדה.¹⁰⁴ התקבלה החלטה לסרב, ואכן לטענתו עלו היחסים עם הבריטים על שרטון בהקשר הגיוס. "בהתאם להחלטת המוסדות אסרה ה"הגנה" על חבריה להתגייס ל"חפריים", ומפרי ההוראה נשפטו לפני בתידין שלנו" מעיד יוסף אבידר.¹⁰⁵ הבריטים הבינו שהגיוס תלוי בהם, ופנו ישירות לציבור היהודי והערבי, בתחילת אוקטובר 1939 באמצעות כרזות שיסבירו לציבור בארץ את ערכן של יחידות אלו. "בימים הראשונים היתה ההיענות לקריאה מעטה ביותר, ועוררה במיפקדת הצבא חשדות כי הסוכנות או שליחיה מחבלים בדרך כלשהי בגיוס..."¹⁰⁶

בדצמבר '39 תירץ בן גוריון את הסירוב לגיוס החפריים: "הם רוצים להקים יחידות כאלה [חפריים – צ.מ.] מיהודים לחוד וערבים לחוד...לאחר ששקלנו הרבה מאד, החלטנו בשלילה".¹⁰⁷ ¹⁰⁸:

א. "אנחנו רוצים להופיע כיהודים ולא כפלשתינאים, לא כי אנו מתביישים בארץ-ישראל, אבל עכשיו פלשתינאים זהו הספר הלבן. כל הדרישה הזאת לא נולדה מתוך צרכי המלחמה, שתהינה

101 ש.ם.

102 יואב גלבר, **תולדות ההתנדבות ומקומה במדיניות הצינונית והישובית 1939-1942**, כרך א', הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשל"ט, עמ' 175.

103 ישיבת הוועד הפועל מה-4/7/1940, ארכיון ההסתדרות – מכון לבון.

104 לעניין זה ראה גם את לבטיו של בן גוריון בנושא, בתוך: גלבר, יואב, **תולדות ההתנדבות ומקומה במדיניות הצינונית והישובית 1939-1942**, הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשל"ט, כרך א', עמ' 184.

105 אבידר, יוסף, **בדרך לצח"ל**, הוצאת מערכות, ת"א, 1970, עמ' 165.

106 יואב גלבר, **תולדות ההתנדבות ומקומה במדיניות הצינונית והישובית 1939-1942**, כרך א', הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשל"ט, עמ' 186.

107 דברי בן גוריון מתוך ישיבת הוועד הפועל מה-7/12/1939, הארכיון הצינוני המרכזי, תיק מס' S5/318.

108 ש.ם.

דווקא יחידות מעורבות." בן גוריון חשש שהתוכנית של שר המושבות, מקדונאלד, הייתה להמציא את היחידות המעורבות (כך לדבריו) משום שהוא "רוצה להוכיח את קיומו של הספר הלבן, ושיש כלפיו "שלום ושלווה בארץ ישראל".

ב. "אנחנו רוצים להופיע כמו שמופיעים האנגלים [ביחידות שאינן מעורבות – צ.מ.]. אין לנו הכוח שלהם, אין לנו היכולת שלהם, אבל במובן המוסרי אנחנו שווים להם". הבריטים לטענתו השיבו להם כי גם באנגליה מגייסים גדודים מאוכלוסיות שונות. בן גוריון ענה: "באנגליה מגייסים לא רק גדודים כאלה, ובארץ הציעו לנו לגייס רק גדודים כאלה. ז.א. שאנחנו הננו פחותי דרגא [כך]".

ג. "אין זה דבר קל שאנחנו נוציא עכשיו יהודים צעירים מהארץ בה בשעה שהממשלה זו שסגרה את הארץ בפנינו...אין זאת אומרת שבשום תנאים לא יוכלו היהודים ללכת לחזית צרפת. אני שולל זאת מבחינה מוסרית. יהיה אלא חובה שיהודים מארץ ישראל ילכו להלחם בצרפת. אני שולל זאת מבחינה מוסרית, מבחינה פוליטית, מבחינה ציונית. אני ראה שלא רק מותר יהיה אלא חובה יהיה שיהודים מארץ ישראל ילכו להלחם בצרפת. אין לקבל זאת בתור דוגמה אבל בשעה זו, תנאים משפילים, כאשר אנחנו צריכים להסתיר את דגלנו, להופיע כחיילים אנגלים צרפתיים, אז גם מומנט זה בא בחשבון, ואמרנו לא".

בחלק הסופי של המשא-ומתן נקבע לדברי דב יוסף גיוסם של החיילים הארצישראלים לצבא הבריטי, להגנה על ארץ ישראל ומתוכה: "לפני חודש, בערך, הם קראו לי עוד הפעם, על-מנת לדבר על סידור חדש – אותו הסידור אשר כעת יצא אל הפועל".¹⁰⁹ כדי להבין את הסייפא של המשפט, חשוב להבין מה הייתה תמונת המצב באותו הזמן – יולי 1940. בחודש יוני 1940 הצטרפה איטליה למלחמה לצד הגרמנים. בחודש זה, כאשר האיום על ארץ-ישראל הפך לממשי, והגיוס קיבל תפנית חיובית.

סוגית הגיוס - סיכום

את השיקולים של ראשי הישוב לגייס את בני הישוב לשירות בצבא הבריטי, היטיב לנסח יוסף אבידר (רוכל), מי שהיה סגן ראש המחלקה לפיקוח בהגנה ועסק בגיוס בני הארץ לשירות: "ראשית, מתוך ההכרה בחובה שאין למעלה הימנה להשתתף באורח פעיל במלחמה בצורך הנאצי; שנית, בתקוה כי השתתפות במלחמה עשויה להשפיע על הפתרון המדיני לעתיד הארץ; שלישית, לשם רכישת ניסיון צבאי על ידי מפקדינו וחברינו במסגרת צבאית סדירה, בפעולות קרביות ובחילות מקצועיים".¹¹⁰

מבחינה מעשית שאפה הנהגת הישוב לגיוס במאפיינים הבאים:

1. שירות ביחידות ליהודים בלבד, ללא בריטים וללא ערבים, יחידה צבאית יהודית, שבעת הצורך תעמוד לרשות הנהגת הישוב. מהר מאוד הבינו חברי ההנהגה כי דרישה זאת אינה ריאלית. ראשית, ליהודים לא היה את הידע המספיק כדי לקיים יחידה צבאית 'מקצה לקצה'. שנית, הסירוב של הבריטים לגיוס יהודים מראש היה תוצר של התנהלות זהירה עם האוכלוסייה הערבית, והרצון לשמר את הרגיעה שאחרי דיכוי המרד הערבי.
2. שימור יכולת מתמדת לשמירה על הישוב בארץ. הצעירים שהיו מיועדים לגיוס, הם אותם הצעירים שהיו מיועדים להגנת הישובים. חברי ההנהגה ביקשו מהצוות שניהל את המשא-ומתן להגביר את הדרישה להכשרת אוחזים בנשק – נוטרים, שוטרים מוספים וכולי. לפי אותה

¹⁰⁹ ישיבת הוועד הפועל מה-4/7/1940, ארכיון ההסתדרות – מכון לבון.
¹¹⁰ אבידר, יוסף, בדרך לצצה, 'הוצאת מערכות', ת"א, 1970, עמ' 165.

התפיסה דרשו ראשי הישוב מהבריטים לגייס את הצעירים ליחידות לוחמות ככל הניתן. השירות במקצועות שאינם נדרשים להגנה על הארץ, לא עלה בקנה אחד עם אינטרס ההגנה על הישוב – לא העכשווי ולא העתידי (במידה ויהיה על הישוב להגן על טריטוריה משל עצמו).³ ההתעקשות על ההגנה על הארץ, והסיוע לבריטים במאמץ המלחמתי, מתוך הארץ וללא יציאה ממנה, מתוך החשש על מה שיקרה באם כוח זה יעזוב והישוב יותקף.¹¹¹ סעיף זה משלים את סעיף 2; ההנהגה ביקשה גם להכשיר נושאי נשק רבים יותר, וגם לשמר אותם כדי שיוכלו כל העת להגן על הישובים והצירים. עם זאת, העמדה הצבאית המקצועית אותה הציגו הבריטים, כי לא ניתן להגן על הארץ מתוך הארץ, הייתה מובנת גם להדיוטות מבין חברי ההנהגה. אליהו גולומב, מי שנחשב בעיני רבים כמומחה צבאי אמר בישיבה: "אנחנו מגינים על שני דברים: על קיומנו ועל עתידנו. ושני הדברים – משולבים אחד בשני... אין אנחנו במצב כזה, שנוכל להגן על הקיום, שנוכל להגן על הישובים שלנו, מבלי שנשאיר כוח להגנה. אבל, גם לא נוכל להגן, אם נדאג רק לכוח הנמצא במקום הזה. אנחנו צריכים לדאוג גם לדבר אחר. אנחנו צריכים לדאוג גם להגנה משותפת עם כוחות אחרים על הארץ הזאת... אנחנו נגן על הארץ ונגן על כל מה שמגין [כך] על הארץ".¹¹² גולומב הסכים כי הארץ היא הבסיס, אך הבין את החשיבות של הגנה היקפית רחוקה מהבסיס עצמו.

4. ההתנגדות לגיוס כחלק מההתנגדות לגזירות הספר הלבן. רבים מהזרמים בישוב ראו בבריטים אויב מר, לעיתים יותר מאויביה של אנגליה במלחמה. הספר הלבן שגזרותיו על ההעפלה, על רכישת הקרקעות בידי יהודים, ועל ההתיישבות בכלל, היווה סדין אדום בעיני חלקים גדולים מהישוב. אמנם לא היה זה עניין מוצהר במשא ומתן לגיוס, אך הגזירות הבריטיות העיבו על המוטיבציה של הנהגת הישוב בשיתוף הפעולה. לדוגמה בפברואר 1940, כאשר פורסם חוק הקרקעות אמר בן גוריון: "גם לאחר הספר הלבן דרשתי להבחין בין התנגדות למדיניות הספר הלבן והתנגדות לאנגליה... מדעתי זו לא זזתי גם עכשיו. אבל אתמול קרה דבר-מה... משעה חמש ואילך חדלתי יחד עם כל יהודי בארץ להיות אזרח שוה [כך] זכויות במולדתי. מאתמול הוקם גיטו בא'. מאתמול... נשללה זכותנו למולדת... כיו"ר הנהלת הסוכנות הוטל עלי, בהיעדר של נשיא הסוכנות ליצג את העם היהודי בפני ממשלה זו [הבריטית – צ.מ.]. עלי להודיע לכם שאיני יכול להיות נאמן ולהמשיך במו'ם זה בתנאים החדשים עם ממשלת הגזירה הזאת, והריני מסתלק מהנהלת הסוכנות".¹¹³

השלטונות הבריטים הבינו את מורכבות הדברים, והכירו בכך שלפוליטיקה הפנימית יש השפעה על המוטיבציה היהודית לגיוס. עם זאת, וגם אם הללו לא הצהירו על כך, הצורך בכוח אדם בצבא הבריטי היה כזה שלא ניתן היה להתעלם ממנו. לכן, ניסו השלטונות להשיג הסכמה עם ההנהגה היהודית, אך במקביל יצרו את התשתית לגיוס בעצמם ובתנאיהם. כך למשל גבר הצורך בחפרים על הצורך בעשייה משותפת והבריטים נאלצו לפעול ללא הסכמה של הסוכנות, וחרף ההתנגדות להוצאת המגויסים מהארץ. פלוגת החפרים הראשונה עזבה את הארץ בסוף פברואר 1940 לצרפת, ושימשה כגדוד רגלים בנסיגה של הצבא הבריטי לדנקירק במאי 1940. הפלוגה השנייה יועדה לצרפת והגיעה בסוף למצרים. אמנם הגיוס לכלל המקצועות התנהל בעצלתיים, ואפילו היה חשש כי

¹¹¹ הבריטים היו ערים למתח שהתקיים אצל הנהגת הישוב בין הרצון לגייס חיילים לשורות הצבא, לבין הצורך להשאירם להגנה בארץ. בתוך: "Jewish Illegal Organisations in Palestine", 15.11.1944, TNA WO 204/26.

¹¹² ישיבת הוועד הפועל מה-4/7/1940, ארכיון ההסתדרות – מכון לבון.

¹¹³ פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל הציוני מתאריך ה-29/2/1940, הארכיון הציוני המרכזי, תיק מס' 525/326.

הסוכנות הפריעה לתהליך בכוונה, אולם הבריטים לא התכוונו לחכות ופעלו בעצמם, גם אם בהצלחה חלקית.

מתוך העדויות של מתגייסי הישוב ניכר כי המתחים בתוך ההנהגה, ובינה לבין הממשלה הבריטית, השפיעו עליהם ועל הללו שלא התגייסו. ברבות מן העדויות מספרים חיילים על השיח המקוטב שהתקיים בנושא. מעבר לנושאים הלאומיים, הפוליטיים והביטחוניים, ניבטים גם הלבטים האישיים של המתנדבים עצמם. אמנם לא היתה חובת גיוס, אולם היו עמדות אישיות, שהתנגשו או התמזגו עם האינטרס האישי. דוד זמיר, אחד המגויסים הראשונים לחיל התותחנים, כתב: "המלחמה פרצה, היו לי לבטים בקשר למלחמה זו. האם היא אימפריאליסטית כפי שאומרים אנשים קרובים לי, או חודה מופנה בראש ובראשונה כלפינו היהודים. אני הייתי מלא ספקות..."¹¹⁴ זמיר התגייס.

בנוסף לעדויות של אלו אשר התגייסו מתוך אידיאולוגיה ודאגה לעם היהודי ולהגנה על ארץ-ישראל, ניתן למצוא בעדויות רבות את השיקולים האישיים. בעיקר בתחילת המלחמה התנדבו צעירים מסיבות אישיות כגון, הכבוד שבלבישת המדים, הכשרה מקצועית (למשל נהגות), מזון שהוגש בשפע ולאורך כל היום, הסיכוי לשרת מחוץ לארץ, הרפתקנות והשיקול הכלכלי בתקופה (פרוץ המלחמה) בה בארץ שררה אבטלה.

תמונה 2: כרזה לגיוס משנת 1939

¹¹⁴ מתוך עדותו של חייל שהתגייס לחיל התותחנים דוד זמיר אשר ניתנה באוקטובר 1966, מראיון י. שומר, ארכיון צה"ל, 164/1867/98.

ההגנה על חיפה בתותחים – ראשית התותחנות היהודית

”יש בבתגלים חוף נהדר
ים שקט וקזינו
ושני תותחים, ויש גם תותחן
ושם התותחן בנימינו.
בין כך ובין כך – לא ירה התותח
אנחנו כאן רק לתפארת!
אך על נתיאש ונריע בסך
כי פעם יהיה עוד אחרת.”¹¹⁵

‘פיקוד המזרח התיכון’ [Middle East Command] הוקם באוגוסט 1939, ובראשו הוצב גנרל ארצ’בלד וייוול, אשר ישב בקהיר. הפיקוד חלש על המדינות הבאות: מצרים, סודן, אזור עבר-הירדן (שכלל את ארץ-ישראל וירדן) וקפריסין. בתחילת 1940 האחריות של פיקוד המזרח הורחבה וכללה את כוחות היבשה של מזרח אפריקה, סומליה והייתה אחראית על שיגור כוחות שתוכננו להילחם בטורקיה, בבלקן, בעיראק ובעדן (תימן). מפקד פיקוד המזרח פיקד על לחימה בשלוש זירות – המדבר המערבי, הבלקן ומזרח אפריקה – פיקד על דיכוי ההפיכה בעיראק, וכן היה בעל מחויבויות דיפלומטיות.¹¹⁶

ב-9 באפריל 1938 החליף גנרל רוברט (בוב) היינינג את הגנרל וייוול, ומונה למפקד הכוחות הבריטיים בארץ ישראל ובעבר הירדן. תחת פיקודו של היינינג היו הדיביזיות ה-7 וה-8, שתיהן של הצבא הסדיר הבריטי. “המצב בארץ-ישראל [המרד הערבי – צ.מ.] הידרדר מאוד בסוף הקיץ ובסתיו 1938. לכן הוחלט שיש להקים 2 דיביזיות, 7 ו-8, המבוססות על ירושלים וחיפה בהתאמה.”¹¹⁷ משימת דיביזיות אלו, בפיקודם של גנרל אוק’ונור וגנרל מונטגומרי, הייתה לדכא את המרד הערבי. ב-31 באוגוסט עזבה דיביזיה 7 את ארץ-ישראל, והוצבה בקהיר. דיביזיה 8 נשארה להמשך משימת דיכוי המרד.

מערך תותחי החוף היה אחד המערכים בחיל התותחנים הבריטי והוא אורגן לראשונה בשנת 1540. תותחי החוף נפרסו בקרבת נמלים בחופי בריטניה ובאימפריה. תותחי חוף שימשו לשתי תכליות: הגנתית והתקפית. מבחינה הגנתית שימשו התותחים למניעת פלישה לחופי בריטניה ולקולוניות. מבחינה התקפית שימשו בסיסי התותחים “חוף מבטחים” לספינות בלחימה, ולירי תלול מסלול על ספינות אויב ששטו בטווח שלהם נחשבו למערך מקצועי במיוחד בהשוואה לתותחי השדה שירו בכיוון ישיר. רמת כשירות המערך עלתה וירדה במשך השנים בהתאם להערכת האיום. באופן מסורתי היו מערכי הארטילריה הנייחת (חוף ונגד מטוסים), מחוץ לבריטניה, מתוגברים על ידי חיילים מקומיים.

בשנת 1938, הורתה הממשלה הבריטית את הצבא לאייש את מערכי הארטילריה נגד מטוסים וארטילריית החופים, ולהאיץ את הגיוס לאיושם, מתוך בריטניה ומשטחי האימפריה. באותה השנה גם אוחדו שני המערכים למערך ארטילרי אחד, כחלק מחיל התותחנים המלכותי.¹¹⁸ ב-3 בספטמבר, עם כניסתה למלחמה, החליטה בריטניה להאיץ את הגיוס למערכים הללו בכלל האימפריה, ונאלצה להסיר את ההתנגדות לגיוס אוכלוסיות מסוימות, כגון הארצישראלים, על מנת לאייש את המערכים

¹¹⁵ המונח תותחני החוף הארץ-ישראליים, אשר כתב צבי לנגזם (שילוח), מופיע גם בעמוד 20 בחוברת **פעם תותחן תמיד תותחן, סיפורם של ראשונים**, מאת תא”ל מיל’ ברוך ברוכין, הוצאת איגוד התותחנים בישראל, ישראל, 1987.

¹¹⁶ Dear I.C.B. (General Editor) and Foot, M.R.D. (Consultant Editor), **Oxford Companion to World War 2**, Oxford University Press, New-York, 1995, Pg. 747.?

¹¹⁷ מתוך יומן המלחמה של דיביזיה 8, תיק מס’ TNA WO 169/115.

¹¹⁸ Maurice-Jones K. W. , col., **The History of Coast Artillery in the British Army**, the Naval & Military press Ltd., Digital version converted and published in 2012 by Andrews UK Limited, pg. 225-228

באופן מלא.

לאור ההזנחה של מערך תותחי החוף בתקופה שבין המלחמות, נתקלו הבריטים בבעיות חמורות כאשר החליטו לאייש את התותחים, בייחוד בכל הקשור לציוד היקפי לתותחים אלו – זרקורים, מכשירי מדידה, וכלים נוספים, המחויבים על מנת לשפר את דיוק הפגיעות ביום ובלילה.¹¹⁹ מעבר למחסור באמצעים, היה המחסור חמור גם בכוח האדם מוכשר ליחידות הארטילריה בבריטניה עצמה, לא כל שכן עבור חופי הארצות השונות באימפריה. המצב לא היה שונה בשאר כוחות היבשה הבריטיים. יחידות הצבא הטריטוריאלי¹²⁰, לדוגמה, היו בתקן כוח אדם של 60% מהתקן המלא למלחמה. בפועל הן לא עמדו ב-80% מהתנאים המופחתים הללו. כלומר, עם פרוץ המלחמה נדרשו היחידות הללו גם להיפרד מחיילים אשר לא היו כשירים למלחמה, ובאופן מהיר להכשיר חיילים חדשים במספר גדול יותר למילוי השורות.¹²¹

השאיפה של הנהלת הסוכנות עם פרוץ המלחמה היתה לגייס לצבא את בני הארץ להגנה על הארץ, ולנסות לגייס יהודים בגולה לצבא הבריטי לכל חזית שיבחר. הממשלה הבריטית השהתה את ההחלטה ככל שהייתה יכולה. ב-12/10/1939 כתב פרדריק קיש לבן-גוריון כי השלטונות באנגליה, לרבות משרד המושבות, רואים את הקולוניות כאחראיות על הגנתן העצמית, קיש הבחין בהזדמנות: "אני מפציר בסוכנות להציע גיוס של 4000 איש ליחידות יהודיות בצבא הבריטי, לשירות בכל מקום שיידרש. מספר כזה יכול להפיק חטיבת חיל רגלים יהודית, במקביל למקצועות אחרים שיגויסו אם תציעו 5000 זה יעשה רושם עמוק עוד יותר".¹²² קיש הדגיש כי קיימת חשיבות גדולה להצגת השירות של הארצישראלים עבור בריטניה, בכל מקום שיידרשו, ובמינום תנאים.

עם מתן האישור לגיוס חיילים ארצישראלים, החל התהליך באופן כמעט מידי ונוהל בידי פעילי הביטחון הבכירים ביותר של היישוב, מול הדיביזיה ה-8, אשר הייתה האחראית על הגנת מרחב חיפה, החל מה-29 באוגוסט 1939.¹²³ כבר בתאריך ה-5 בספטמבר (1939) דרשו הבריטים שנים עשר איש, אותם ייעדו ל"בטריה [סוללה] הכבדה של הבריגדה ה-17".¹²⁴ כמות כוח האדם בסוללה ה-17, כמו בכל יחידה אחרת בצבא הבריטי, לא היה תואם את תקן המלחמה. באותו היום כתב הרי ביילין [איש קשר של המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית עם הצבא הבריטי] אל יהושע גורדון [אחראי על משטרת היישובים העבריים – Jewish Settlement Police J.S.P.] – וקצין קישור לשלטונות הבריטיים]: "קפטן המטה של הדיוויזיה השמינית טלפן אלי ובקש שאציע לו 12 איש לפעולה שאת פרטיה אינו יכול לומר ברגע זה...".¹²⁵ בתאריך ה-6 בספטמבר כתב הרי ביילין ליוסף גורדון: "הבוקר הועברו 12 איש מהנספחים...לארטילריה בחיפה ומקבלים שם אימון. עם גמר אימונם ימשיכו בשרות".¹²⁶ 12 המגויסים הצטרפו לבטריה (סוללה)¹²⁷ מספר 17, אשר הוצבה להגנה

¹¹⁹ Maurice-Jones K. W. col., *The History of Coast Artillery in the British Army*, the Naval & Military press Ltd., Digital version converted and published in 2012 by Andrews UK Limited, pg. 225-228.

הצבא הטריטוריאלי הוא שם הכינוי לצבא המילואים הבריטי בזמן מלחמת העולם השנייה.

¹²¹ French, David, *Raising Churchill's Army the British Army and the war against Germany, 1919-1945*, Oxford University Press, Oxford, New York, 2001, pg. 53.

¹²² מכתב מה-12/10/39, ארכיון תולדות ההגנה, תיק מס' 33/18.

¹²³ בתאריך ה-29.8.1939 מונה מפקד הדיביזיה, גנרל גודווין אוסטין, למפקד המרחב של חיפה (Fortress Commander), מתוך יומן המלחמה של הדיביזיה ה-8, תיק מס' TNA WO 169/115.

¹²⁴ מתוך דין וחשבון של ה' קרישבסקי מיום 8 בספטמבר 1939, הארכיון הציוני, תיק מס' S25\170. קרישבסקי מכנה בטעות את הגונדה ה-17 'בריגדה'.

¹²⁵ מתוך דין וחשבון של ה' קרישבסקי מיום 8 בספטמבר 1939, הארכיון הציוני, תיק מס' S25\170.

¹²⁶ פתק שהועבר מהרי ביילין ליהושע גורדון, ביום ה-6 בספטמבר 1939. הארכיון הציוני, תיק מס' S25\170.

¹²⁷ לרוב, את המילה בטריה פירשו אז כפשוטה – סוללה. קיימים היו שפירשו זו גונדה. לפירוש נוסף, ראה נספח יומן מונחים.

על נמל חיפה – אלו התותחנים הארצישראליים הראשונים.¹²⁸

הסוללה ה-17 הוקמה במצרים ב-14 באוגוסט 1939, מתוך גרעין של הסוללה ה-19 ובתוספת 89 מגויסים בריטים חדשים. ב-26 באוגוסט עברה לארץ-ישראל, ומפקדת הסוללה הוצבה ב-Carmel Camp (מחנה בת-גלים). הסוללה תפסה, מיד, שתי עמדות ירי; האחת ב'ראס אל פרום' (אזור בית החולים רמב"ם כיום), והשנייה במחנה 'קישון'. בכל אחת מהן היו שני התותחים בקוטר של 6 אינטש. פריסת העמדות הייתה חפזה, בעמדה הראשונה לא נמצאו מד-טווחים (אמצעי הכרחי למדידת מרחק מהתותח למטרה, בעזרתו מחושבים נתוני הירי), ובשנייה לא נמצאו זרקורים, שהם חלק מציוד הכרחי, לירי לילה.¹²⁹ העברת המטרות, נעשה על ידי קשר רדיו בלבד, תשתית טלפונים לא הייתה קיימת עדיין. מפקד הסוללה, רב-סרן ויינינג (Frank Egbert Vining) מונה למפקד הכוחות הארטילריים בחיפה (Commander of Royal Artillery).

חרף התנאים הירודים הודיעה הסוללה על מוכנותה לפעולות מבצעיות כבר ביום האחרון של חודש אוגוסט. בתאריך ה-1 בספטמבר תרגלה הסוללה ירי מכלל העמדות.¹³⁰ במהלך אותו החודש, ובחודשים שלאחר מכן תרגלה הסוללה ירי מבצעי פעמים רבות על מנת למהר ולהעלות את הכשירות המבצעית. פעמים רבות גם הועלתה הכוננות של העמדות מחשש מצוללות תוקפות, או קרב ימי בקרבת החוף. במהלך החודש הראשון התווספו לסוללה חמישה קצינים, חוגרים ואמצעי ירי ואימון – מקומיים ובריטים. ב-11 בספטמבר אף זכתה הסוללה לביקור של הנציב העליון, מקמייקל.

יעקב מידד (אז מיודובסקי), היה בשנת 1939 בחיל השדה של ההגנה, והמתין לתחילת שנת הלימודים בטכניון, וכך הוא כותב בקורות חייו¹³¹: "ב-7 ספטמבר מופיע קלמן מושין עוזרו של הרי ביילין, קצין הקישור של הסוכנות לשלטונות הצבא ומבקש 12 מתנדבים להשלמת תקן המלחמה של יחידה סדירה של תותחני חוף כבדים המוצבת בחיפה: 17th Louisburg Heavy Battery אני ואתי עוד 11 צעירים קופצים מיד... מושין לקח אותנו ל-Carmel Camp בקצה בת גלים והציג אותנו בפני המפקד רס"ן "ביג בוב" ויינינג¹³² ולידו הרס"ל "פורקי" מולטון... שכרנו 130 מיל ליום. עד ה-9 דצמבר, שלושה חודשים עד שבית הנבחרים הבריטי אישר חוק גיוס מתנדבים זרים לצבא, שירתנו כעובדי צבא".¹³³

במכתב על אותו גיוס כתב קלמן מושין כך: "ב-7.9.39 בהיותי קצין קשור בין הסוכנות היהודית וכוחות המשטרה והצבא הבריטי בחיפה, נסעתי עם קבוצה של 12 מתנדבים לבת גלים למחנה צבאי של יחידת התותחנים הבריטית (Louisburg) Heavy Battery R.A, 17th, אשר חנתה במקום אשר נקרא "ראס אל פרום".¹³⁴ המתנדבים נשלחו מארגוני ההגנה ודרך מכבי האש. המתנדבים היו מעשית את הגרעין הראשון של המתנדבים היהודים הישראלים בצבא הבריטי. הקבוצה הייתה מורכבת מבחורים בעלי רמה אשר הוכיחו את עצמם גם בצבא וגם לאחר מכן בחוזרים לחיים

¹²⁸ ביומן המלחמה של הסוללה צוין כי 12 תותחנים אלו צורפו ב-6 בספטמבר. יומן המלחמה של הסוללה הכבדה ה-17, חודש ספטמבר, תיק מס' TNA WO 169/284.

¹²⁹ גם מד-הטווח שהיה בעמדת 'קישון' כמעט עלה באש שפרצה בעמדה ב-9 בנובמבר 1939, וכובתה על ידי כוח כיבוי האש של חיפה. יומן המלחמה של הסוללה הכבדה ה-17, חודש ספטמבר, תיק מס' TNA WO 169/284.

¹³⁰ יומן המלחמה של הסוללה הכבדה ה-17, חודש ספטמבר, TNA WO 169/284, הני"ל נכתב בתאריך ה-29/8/1939.

¹³¹ מתוך עדותו של יעקב מידד בקורות החיים שכתב, ינואר 1994, עותק של הקובץ נמצא בבית התותחן.

¹³² ויינינג היה מפקד סוללה 17, ולאחר מכן קודם לדרגת סגן-אלוף ומונה להיות מפקד רגימנט תותחי החוף 14 שהיה מופקד על הגנת חיפה והסביבה.

¹³³ תעודת הגיוס של מידד ואישור העסקתו כ'עובד צבא' מצולמים בספרון פעם תותחן תמיד תותחן, סיפורם של ראשונים, מאת תא"ל מיל' ברוך ברוכין, הוצאת איגוד התותחנים בישראל, ישראל, 1987. התעודות מצורפות לרשימת ראה נספח 4.

¹³⁴ המקום בו ניצב היום בית חולים רמב"ם בחיפה.

האזרחיים.

שמותיהם של 12 המתנדבים הראשונים כפי שרשומים אצלי היו:

1. נויס אשר;
2. מיודובסקי יעקב;
3. איכל יעקב;
4. פונט בנימין;
5. בלכר אשר;
6. שטנגר שמעון ז"ל;
7. שפרנסקי יוסף ז"ל;
8. פולונסקי;
9. אהרונסון;
10. בידק;
11. קרליץ יעקב ז"ל;
12. פרנסקי מנוס.

מספרם התחיל בשלוש האותיות PAL/8001. אני זוכר היטב את הדריכות לקראת אותו היום אשר היווה שיא למאמץ מוצלח בדרגים שונים וכן את התקוה לסיום מוצלח וההתחלה של ההתגייסות לצבא¹³⁵. כך, כאשר השלטונות הבריטיים עדיין לא אישרו באופן רשמי את גיוסם של תושבי ארץ ישראל לצבא כחיילים מן השורה, והסוכנות היהודית עדיין דנה באופן הגיוס החל הגיוס בפועל. עם מידד התגייס יעקב אייכל שכתב בזכרונו: "אנחנו, אשר השתייכנו לפלוגת סטודנטים בחיפה והיינו שוטרים מוספים קיבלנו הוראה להתייצב בלשכת הגיוס של הסוכנות ושם היו צריכים לבחור את המתאימים מבינינו... היינו 12 איש ונשלחנו לשם [סוללת תותחי החוף ה-17 – צ.מ.] ב-7 בספטמבר... מצבנו החוקי בתחילה היה מוזר. לא גייסו אותנו ממש לצבא, חתמנו על איזה חוזה דומה לחוזה של עובד אזרחי, שהוא מנקה מחנה או עובד קנטינה. לא קיבלנו מדים אלא בגדי עבודה, והחלו לאמן אותנו בתותחנות החופים... התחלנו להתאמן על תותחי 6' אינטש המוצבים בבת גלים... ובמשך 3 חודשים למדנו את הכלי די טוב..."¹³⁶.

עם תום הצבתם של שנים-עשר התותחנים הראשונים, המשיך תהליך הגיוס באמצעות הסוכנות.¹³⁷ ב-16/9 קיבל ביילין פניה נוספת, אשר הועברה אל יהושוע גורדון: "קפטן גודוויין מהמפקדה של הדיויזיה השמינית פנה... לבקש להציע 8 מועמדים לגיוס בשביל 17th Heavy Battery. האנשים הוזמנו ויגויסו מחר ב-9 בבוקר", ובהערות נכתב: "לאותה יחידה של ארטילריה גויסו כבר ביום 12.6.9.39 איש שהתחילו בעבודה"¹³⁸. גורדון מסר על כך לבן גוריון, וזה כתב ביומנו: "גורדון מסר לי רשימת המגוייסים על ידי הממשלה. 400 איש לשמירה על הגרמנים, מהם 360 מהנוטרים ו-120 שגויסו מחדש. 12 איש תותחנים. יהיו דרושים עוד 8"¹³⁹.

בישיבת הנהלת הסוכנות היהודית שהתקיימה ב-17 בספטמבר, ניכרה ההבנה של רבים מראשי

¹³⁵ מכתב שכתב קלמן מושין לספר שהוכן עבור אשר נויס, עבור חגיגות פרישתו מתפקיד רס"ר גדוד המילואים הראשון בחת"ם, גדוד 899 (הספר נמצא אצל המחבר). מושין, כמו המגויסים כולם, מזכיר את ה-7 בספטמבר כתאריך הגיוס. בעוד שבמכתבו של הרי ביילין וביומן הסוללה ה-17 נקב ה-6 בספטמבר כתאריך ההצבה של החיילים.

¹³⁶ מרגלית, יעקב (עורך), הנני שלחני: מתנדבים בצבא הבריטי כותבים, עמ' 114, הוצאת יד טבנקין המכון לחקר כוח המגן, הוצאת הקיבוץ המאוחד, ישראל, 1985.

¹³⁷ בהמשך יעיד יוסף אביר, בכיר בהגנה ומאוחר יותר אלוף בצה"ל, שהוא לקח על עצמו את הגיוס לתותחני הנ.מ.

¹³⁸ מכתב של הרי ביילין ליהושוע גורדון מתאריך 16/9/39, הארכיון הציוני תיק מס' S25/170.

¹³⁹ יומן בן גוריון, 17/9/1939, ארכיון בן גוריון.

הישוב, לרבות דוד בן גוריון, כי פתיחת המלחמה היוותה הזדמנות להכניס "רגל בדלת", ולפתוח פתח להקמתו לצבא עברי. בן גוריון סיכם את הישיבה: "כולנו המסובים כאן אין אנו מומחים בעניני צבא. בארץ יש אנשים שיש להם ידיעה בענינים אלה. כוונתנו היא שהאנשים שיתגייסו יכנסו לצבא הבריטי ויהיו כחיילים בריטיים כמובן בגדודים מיוחדים, תחת מפקדים בריטיים. כרגע אין הממשלה כאן רואה צורך בגיוס יהודים לצבא. היא גם חוששת מתגובת הערבים. מפני כך אנו מתכוונים לארגן מעין צבא יהודי. עלי להעיר שבארץ ישנם מומחים צבאיים יהודים בכל ענפי הצבא ואשר ליחסים עם האנגלים... מצד אחד נאמנות מוחלטת ועזרה מלאה... אבל כיהודים ולא כאנגלים... מהצד השני – התנגדותנו המוחלטת למדיניות הספר הלבן". בדבריו השיב בן גוריון לארגונים מימין ומשמאל אשר קראו לנוער לא להתגייס, וחיזק את יושבי ההנהלה. הוא סיכם את הישיבה באומרו: "עלינו לדאוג קודם כל לעתיד העם היהודי, ואנו אחראים לכך שקודם כל יוקם בארץ צבא יהודי, גם במעט המומחים שיש לנו. הכנת הכוח היהודי קודמת לכל דבר אחר".¹⁴⁰

במהלך הישיבה עלה באופן ברור החשש מכך שהאנגלים יפסחו על הנהלת הסוכנות ויגייסו את הצעירים באופן ישיר. חששם היה מוצדק. הבריטים לא המתינו לשיתוף פעולה של הנהגת הישוב, וניסו בכל דרך לגייס חיילים על מנת לגשר על פערים ביחידותיהם. הנהלת הסוכנות מצידה, ניסתה להיענות לכל דרישה של הבריטים. ללא עיכובים מיותרים. ב-18 בספטמבר הודיע יעקב דורי (אשר מונה יום לאחר מכן באופן רשמי לממלא מקום רמטכ"ל ההגנה) להרי ביילין, כי שמונת המועמדים אשר ביקשו הבריטים כבר מחכים לו בחיפה, ומוכנים לגיוס¹⁴¹. בתגובה כתב ביילין ליהושע גורדון: "ביום ה-18.9.39 אחה"צ הגעתי לת-א ונפגשתי עם יעקב ד. הוא הודעני ששמונת המועמדים מחכים לי בחיפה. הוא בקשני להעביר מכתב למשה פל. [פלוטקין – צ.מ.] בו הוא מצין את חשיבות הגיוס האלה ודרש ממנו שיבחר את האנשים בעצמו".¹⁴²

אליעזר דינאי (אז הופנברטל) אותו הזכיר מידובסקי בעדותו¹⁴³, היה אחד משמונת התותחנים עליהם דיווח דוסטרובסקי לביילין, והוא מספר: "התגייסתי ליחידה של הצבא הבריטי שהייתה יחידת תותחנים של הרויאל "הורס" [R.H.A. - Royal Horse Artillery – צ.מ.] ארטילרי... זו הייתה מחלקה¹⁴⁴ שצורפה לצורכי מנהלה בלבד ל-בטריה-ה-17 "לואיסבורג"... אני הצטרפתי ליחידה זו ב-19.9.39 הייתי אז בהגנה ובדיוק עם פרוץ המלחמה חזרתי מקורס מפקדי מחלקות אשר התקיים אז ביערות הכרמל... אמרו לי שמגייסים אותי לשהה חדשים (חוזה אזרחי) ואח"כ אשוחרר... שלחו אותנו, 8 איש (לפנינו התגייסו כ-12 איש לבטריה של תותחי החוף הכבדים מהם פרנסקי, מידובסקי ואשל), היו לנו 4 תותחים, מנהלת השדה הייתה עצמאית אך כבסיס נעזרנו במנהלת הבטריה ה-17. התותחים עליהם התאמנו היו תותחי 3,7 אינטש (הוביצר), תותחי שדה".¹⁴⁵

שמונת התותחנים אשר הוצבו במחלקת תותחי השדה שירתו בה כשלושה חודשים בלבד. בתאריך ה-29/11/1939 התנתקה המחלקה, ונסעה להילחם בצרפת¹⁴⁶. החיילים הישראליים נשארו בארץ, ועברו לסוללת תותחי החוף, יחד עם חבריהם. בעדותו מספר דינאי כי בשנת 1943 הזדמן לו לפגוש

¹⁴⁰ פרטיכל ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית, 17/9/1939, ירושלים, ארכיון בן גוריון.

¹⁴¹ הארכיון הציוני, תיק מס' 525/170.

¹⁴² הארכיון הציוני, תיק מס' 525/170.

¹⁴³ מידובסקי טען כי דינאי היה אחד משנים עשר התותחנים הראשונים. דינאי אומר בעדותו כי היה אחד משמונת התותחנים שהצטרפו מאוחר יותר.

¹⁴⁴ מחלקת התותחים הייתה שייכת לדיביזיה 8, והוצבה יחד עם מפקדת האוגדה בחיפה בבסיס 'סטלה מאריס', דו"ח סדר-כוחות של דיב' 8, אוקטובר 1939, תיק מס' TNA WO 169/115.

¹⁴⁵ עדות שנתן אליעזר דינאי באוקטובר 1966, את"ה, תיק מס' 197.12.

¹⁴⁶ יומן המלחמה של הסוללה הכבדה ה-17, חודש נובמבר, תיק מס' TNA WO 169/284, וגם בתוך יומן המלחמה של דיביזיה 8, תיק מס' TNA WO 169/115.

את מי שהיה סמל מחלקה באותה סוללה, וזה סיפר לו כי מחלקת התותחים הושמדה, כמעט כולה, בצרפת".¹⁴⁷ בסוללה ה-17 היו עתה כבר 20 תותחנים ארצישראליים אשר החלו ללמוד את מקצוע התותחנות.

ב-7 בדצמבר 1939 הגיעה לחיפה מאלכסנדריה סוללת נ.מ. כבדה¹⁴⁸ מספר 28 (לפני כן נקראה סוללה 20). בתחילה הגיעו האנשים בלבד, ללא התותחים, והתמקמו במחנה קישון. ב-28 בדצמבר עברו אנשי הסוללה לשדה התעופה בחיפה.¹⁴⁹ בשבוע הראשון של ינואר הגיעו גם ארבעת התותחים נ"מ הראשונים, מסוג 3,7' אינטש.¹⁵⁰ את תותחי החוף של סוללה 17 קיבעו הבריטים לקרקע, בעבודה שהסתיימה בפברואר 1940, תותחי הנ"מ (על פי התכנון מראש) הורכבו על מרכבים ניידים. התותחים נפרשו להגן על שדה התעופה¹⁵¹ של חיפה שהיה לשדה הבינלאומי הראשון בארץ-ישראל.¹⁵² מאוחר יותר הגיעו שבעת הקצינים של הסוללה, ועד סוף החודש הסוללה זכתה לביקור של גנרל בארקר, מפקד הכוחות בארץ-ישראל.

הסוללה ה-28 הוכפפה לרס"ן ויינינג כמפקד הארטילריה האזורי¹⁵³, והעמדות העתידיות לתותחיה נקבעו אחרי הסיור שקיים אחד מקציני הסוללה ה-17, סגן גולד, בתאריך ה-26 בינואר. בסיום הסיור המליץ גולד על ארבע נקודות עיקריות להגנת המפרץ, שתיים לא מסומנות, אחת במחנה 'סטלה מאריס' ואחת במחנה 'ראס אל-כרום'.¹⁵⁴ בסוף פברואר הסוללה חולקה למפקדה ושלוש מחלקות, ושהתה עדיין בשדה התעופה. היא הגנה על עמדות תותחי החופים, וגם על אתרים נוספים בחיפה, כפי שתוכנן טרם המלחמה.

בחודש ינואר 1940 המשיכה הסוללה והרחיבה את מרחב אחירותה. ב-28 לחודש נפרסו תותחיה סביב שדה התעופה בחיפה. בחודש פברואר הועברו ארבעה תותחים 3,7 אינטש להגנה קבועה על בתי הזיקוק¹⁵⁵ והסוללה המשיכה לקלוט אמצעים. ביום שלאחר תפיסת העמדות בנמל התעופה, הציבה הסוללה גם עמדת תצפית ארטילרית על הר כרמל עבור עמדת 'ראס אל כרום', (עד אז התצפית הארטילרית הייתה מתוך עמדת התותחים עצמם).¹⁵⁶

בעוד שההערכה הרווחת הייתה כי נמל חיפה וסביבתו היו מאוימים, והגבירו את אמצעי ההגנה סביבם, בחיל האוויר המלכותי לא העריכו את האיומים על חיפה באותה דרגת חומרה. בדצמבר 1939 נכתב בדו"ח שפרסמה מפקדת כוחות האוויר בארץ-ישראל: "כתוצאה ישירה מהשיפור במצב הכללי, וכדי להקל על ההכשרה, החליט מפקד האוויריה להסיג את הטייסת, הנמצאת כעת בחיפה, לרמלה, ב-14 בדצמבר 1939".¹⁵⁷

¹⁴⁷ עדות שנתן אליעזר דינאי באוקטובר 1966, את"ה, תיק מס' 197.12.

¹⁴⁸ סוללת נ.מ. כבדה החזיקה תותחי 3.7' אינטש.

¹⁴⁹ יומן המלחמה של סוללה נ.מ. כבדה, תיק מס' TNA WO 169/315.

¹⁵⁰ תותח נגד מטוסים 3,7' אינטש (94 מילימטר) היה העיקרי של בריטניה במלחמת העולם השנייה. לתותח היו שני דגמים עיקריים – קבוע ורכוב. התותח הראשון יוצר בתחילת 1938. את התותח הפעילו 7 אנשי צוות.

¹⁵¹ שדה התעופה היה יעד חשוב מבחינה אזורית עבור הבריטים, ולכן עשו מאמצעים בשנת 39' לציידו במערכת קשר אל-חוטית, עוד לפני שדה התעופה בלוד. הצורך נולד לאור חוסר היכולת לתקשר בין שדות התעופה, לבין המטוסים, גם בעניינים מטאורולוגיים וגם בעניינים פיקודיים בתחום האוויר. בתכתובת שהתקיימה בין הנציב העליון לישראל מקמייקל למקדונלד, הודיע הראשון כבר במאי כי המערכת האלחוטית הותקנה, וכי הוא מחכה לאישורו להפעילה - התכתובת מתוך תיק מס' TNA CO 733/414/14.

¹⁵² יומן המלחמה של הסוללה הכבדה ה - 17, חודש ינואר 1940, תיק מס' TNA WO 169/284.

¹⁵³ בתחילה הוכפפה הסוללה לסוללה ה-17, אך בפברואר היא הפכה ליחידה עצמאית – מתוך יומן המלחמה של הסוללה ה-28, תיק מס' TNA WO 169/315.

¹⁵⁴ דו"ח סיור לעמדות נ"מ של סגן גולד והמפה שהפיק מהסיור, מה-1.1940, תיק מס' TNA WO 192/175.

¹⁵⁵ בעבודת המטה להעלאת קטגוריית ההגנה על נמל חיפה סוכם כי התותחים שיסופקו לחיפה יהיו ניידים כדי שניתן יהיה להסיתם למקום אחר, וזאת משום שחיל האוויר לא ראה איום אמיתי על חיפה. בפברואר התותחים הורדו מאמצעי הניוד וקובעו בקרקע, כפי שנכתב ביומן המלחמה של הסוללה ה-17.

¹⁵⁶ מתוך יומן המלחמה של הסוללה הכבדה ה-17 מתאריך ה-29 בדצמבר 1939, תיק מס' TNA WO 169/284.

¹⁵⁷ דו"ח חודשי, סיכום חודש נובמבר, של מפקדת כוחות האוויר בארץ-ישראל, 7.12.1939, תיק מס' TNA AIR 23/785.

מרחיבים את הגיוס

הכוחות הארטיילריים בארץ-ישראל המשיכו לתגבר את כוחם. לארץ הזרמו כוחות, חיילים ואמצעי לחימה, מאזורים שכנים. פותחו תשתיות העבודה, והושלמו האמצעים ההיקפיים – אמצעי מדידה, קשר והארה. לאחר כשלושה חודשים מאז שגויס התותחן הראשון, בתאריך ה-29/11/39 קבעה הממשלה הבריטית, כי החיילים הארץ-ישראלים יוכלו להתגייס לצבא כחיילים מן המניין. כן הוחלט להרחיב את הגיוס לסוללה. במכתב בשפה האנגלית, הרי ביילין הודיע ליהושע גורדון: "נקראתי לרב-סרן וויינינג (מפקד הסוללה ה-17). הוא הודיע לי שהורו לו לפטר את 20 התותחנים היהודים שהוא העסיק מאז ספטמבר 1939, בתעריף אזרחי... (130 מיל), אך הותר לו... לגייסם מחדש כתותחנים ולשלם להם 67 מיל ליום... הרב-סרן השיג אישור להשלים את הגיוס של כ"א יהודי ולגייס מחדש 42 איש (יהודים). הוא ייתן עדיפות קודם לעשרים אשר שירתו ביחידתו..."¹⁵⁸. הבריטים העניקו עדיפות לכאלו שהיו נספחים לצבא הבריטי, ולאחריהם לכאלו ששירתו כנוטרים בישובים וכדומה. במכתב ליעקב דורי מהרי ביילין בנושא, הוא התבקש: "... לעשות את כל המאמצים שהאנשים ינתנו בהקדם... נבקשך... לתת את ההוראות הדרושות..."¹⁵⁹. בתאריך ה-7/12 נכתב ביומן המבצעים של הסוללה כי כוח האדם המקומי, אשר נשכר בחוזה אזרחי, עזב.

בחודשים הקרובים ומסיבה לא ברורה, הגיוס נוהל בעצלתיים וללא הצלחה יתירה. כשלושה שבועות לאחר ההיתר שניתן לגיוס התותחנים, כתב קלמן מושין להרי ביילין: "אתמול הובלתי רק 2 אנשים לגיוס, מכיון שהסרג'נט מיור הודיע לי טלפונית שהוא מבקש אנשים שיהיו בגובה לא פחות מ-165 ס"מ ובמקרה שאין לי כאלה תיכף הוא מסכים לקבל אחד או שנים עד שאמצא אנשים בגובה הנ"ל...עד עתה גויסו 24 איש + 5 של אתמול והיום, בס"ה 29 איש..."¹⁶⁰. מושין הביע באותו המכתב את הייאוש מהקשיים בגיוס וכתב: "אני רוצה להעיר שיש קושי גדול בהשגת האנשים, וצריך ממש לשבת במשרד ולחכות אולי במקרה יבוא מישהוא"¹⁶¹.

ב-27 בדצמבר כתב משרד מערך הנוטרים בחיפה להרי ביילין: "היום הודיע המג'ור וינינג ל-ל/קורפ. [Lance Corporal – צ.מ.] קרליץ שעליו למצא חבריו שלא גויסו בתנאים החדשים בגלל נתינותם הזרה ולהודיעם שאם ברצונם להתגייס הוא יהיה מוכן לגייסם"¹⁶². יעקב קרליץ מש"ק זוטור (בדרגה המקבילה לטר"ש) חייל ב – S.N.S (Special Night Squads) לשעבר, היה איש הקשר מטעם ההגנה, בסוללה זו, למול הפיקוד הבריטי. נראה כי לאור הבעיה בגיוס האנשים, פנו הבריטים גם אליו באופן אישי כדי שיסייע.

העיד מנוס קול: "אני התגייסתי בינואר 1940, התנדבתי ביזמת עצמי. הגעתי לחיפה ללשכת הגיוס אשר היתה לשכת גיוס בחסות המוסדות. אני ניסיתי להתגייס פעמים מספר לצבא הבריטי ולא נתקבלתי. לבסוף התגייסתי לתותחנים. התגייסתי בלשכת הסוכנות משם נשלחתי ל"כרמל קמפ", שם חתמתי על חוזה הגיוס. כאשר הגעתי למחנה התותחנים, כבר היו שם תותחנים יהודי, אשר התגייסו לפני (מספרי היה 8031/פאל). הם התגייסו בספטמבר 1939, ביניהם היו מידובסקי, שפרנסקי ודינאי"¹⁶³. מעדותו של קול עולים מספר פרטים על התנהלות הגיוס; מספרו האישי הוא 8031 כלומר, עד תחילת ינואר 1940 גויסו לסוללה רק 31 אנשים, כלומר 11 נוספים מעבר לעשרים

¹⁵⁸ מכתב של הרי ביילין ליהושע גורדון מתאריך 4/12/39, הארכיון הציוני תיק מס' S25/170.

¹⁵⁹ מכתב מלשכת הגיוס אל יעקב דורי ב-5/12/39, הארכיון הציוני תיק מס' S25/170.

¹⁶⁰ מכתב מאת קלמן מושין אל הרי ביילין "גיוסים לגדוד התותחנים רפורט מס. 3", 20/12/1939, הארכיון הציוני, תיק מס' S25/170.

¹⁶¹ שם.

¹⁶² הארכיון הציוני, תיק מס' S25/170.

¹⁶³ עדות מנוס קול, נגבתה בנוב' 1966, את"ה, תיק מס' 93.18.

שכבר היו מגויסים מלכתחילה. המקרה של קול יכול להעיד על כך שלא היה מעקב אחרי אנשים שניסו להתגייס, והיו נדרשים באותה העת, אחרת היה מצופה כי חייל כמו קול אשר ניסה להתגייס בעבר, היה מאותר ומזומן לגיוס.

במהלך חודש ינואר הודבקו פערי הגיוס, ובתחילת חודש פברואר 1940 כתב קרישבסקי דו"ח אותו מסר ליהושע גורדון, לסיכום גיוס תותחני החוף. עד סוף ינואר הגיע מספר התותחנים ל - 42, ביניהם מונו שני משקי"ם זוטרים - קרליץ ופרנסקי, וכולם חולקו לחמישה צוותים, בכל צוות שמונה תותחנים.¹⁶⁴ הדו"ח של קרישבסקי הצביע על יחסים גרועים מאוד בין התותחנים הבריטיים ליהודים, שהתאפיינו בניכור בין החיילים, התנכלות גלויה, וגילויי שנאה ואנטישמיות, עד כדי הזדהות של חיילים בריטיים עם מטרותיו של היטלר בפני החיילים היהודים (הצדעות במוהל יד, וקריאות הייל היטלר).

בתקופת מלחמת העולם השנייה, לצבא הבריטי היו תקנים שונים לסוללות דומות. ביוני 1940 פרסם משרד המלחמה הבריטי תקן לסוללת החוף בחיפה. ממבנה התקן של הסוללה ניתן ללמוד על המקצועות, והתפקוד של כל סוללת חוף. הסוללה הורכבה מ-169 תקנים מכל הדרגות, שחולקו בצורה הבאה¹⁶⁵:

טבלה מס' 1: תקן סוללת החוף מס' 17 בחיפה

סיווג	מס'	תפקיד
קצינים	11	מפקד הסוללה רב-סרן, 3 סרנים, 6 קצינים זוטרים וקצין טכני
רב-סמל	4	רבי-סמל - 2 סוללתיים, 1 לכל עמדת תותחים (הללו היו אחראים על הפעלת הזרקורים)
סמלים	6	סמלים - מתוכם אחד אפסנאי, אחד אחראי על מדידת טווחים
חיילים	15	מודדי טווחים (עובדים מרכז הפיקוד של הסוללה על מפה)
	12	טלפוניסטים
	12	קשרים
	68	תותחנים בצוותי הירי
	3	עוזרי מפקד
	2	מש"קי משמעת
	2	תחמושתן
	4	מפעילי זרקור עבור תותחי נ"מ קל ששימשו להגנת העמדות
	1	מחסנאי
	1	פקיד סוללה
	1	טבח
	1	שלם
	7	כיתת כוננות רפואית (תחת אחד הקצינים כמפקד הכיתה).
	2	כורזים (trumpeter)
12	מפעילי זרקורים לירי תותחי החוף	
5	תמיכה טכנית ופקידות	
169		סה"כ

* במסמך מבנה-התקן מוזכר גם כי התקן לגיוס מקומיים, קרי חיילים ארצישראליים, הוא 42 איש.

¹⁶⁴ דו"ח: היחסים בין התותחנים הבריטיים ליהודיים, שכותב ה. קרישבסקי אל יהושע גורדון, 4/2/1940, הארכיון הציוני, תיק מס' 525/5054/1.
¹⁶⁵ התקן נמצא בארכיון חיל התותחנים הבריטי ב'לארק היל', אנגליה.

מתכננים את ההגנה

הכנות בגזרה האווירית – תכנית הגנה מפני התקפות אוויריות על ארץ־ישראל

ב-26 בינואר 1940, פרסמה המחלקה להגנה מפני התקפות אוויר (– ministry of home security air raid precaution) במשרד לביטחון־פנים תוכנית להגנה על ארץ־ישראל מפני התקפות אוויר. התוכנית נפתחה בהסבר האיום של מדינות הציר, ובראשן גרמניה על ארץ־ישראל: "ההגנה בחזית המערבית כל כך חזקה, כך שהפריצה כמעט בלתי אפשרית [עבור הגרמנים – צ.מ.]. באמצעות התקפה ממושכת והשימוש במספר חיילים רב...משום כך גרמניה תיתקל בבעיה לפתח את ההתקפה בזירה הזאת".¹⁶⁶ ההערכה של כותבי המסמך הייתה שכל אחת ממדינות הציר אשר תצליח להתגבר על ההגנה הטורקית, ותתקוף דרומה את סוריה וארץ־ישראל, לכיוון מצרים, תהיה ביתרון על הכוח המגן.

המסמך מתייחס להתקפה על אוכלוסייה כאמצעי שיינקט בוודאות על ידי הגרמנים, משום שהוא אמצעי משמעותי ויעיל, ומביא כדוגמה את ברצלונה ופולין, בהם נוצר כאוס ודהמורליזציה בעקבות ההתקפות הללו. "אמצעי הגנה מפני תקיפות אוויריות לא יכולים להיות מאורגנים בתוך דקה, והיעילות של אמצעים כאלו תמיד תישאר עניין של ויכוח עד שתקיפה אווירית תוכיח אותה".¹⁶⁷ הקצין הבריטי אשר כתב את המסמך נשלח במהלך החודשים הקודמים לארץ־ישראל, לסייע בהכנות לקראת תקיפות אוויריות. את הדברים הוא כתב מתוך היכרות עם השטח, ועם הכשלים בתוכנית, כפי שהשתקפו בהתכתבות של מקדונלד עם מקמייקל. גם ההנהגה היהודית הבינה את הסכנה בהתנהלות הבריטית בהגנה על ארץ־ישראל: "אין הם דואגים לא רק לחובות המוטלות עליהם על פי המנדט אלא גם לאינטרסים האנגליים בארץ...נקודות התורפה בהגנת הארץ – והן רבות מאד – גלויות יותר מדי למי שמעוניין בהן. גם מספר אנשי הצבא בארץ הוא למטה ממה שרגילים לחשוב. הציוד הוא פרימיטיבי ואיננו רב".¹⁶⁸

ההמלצות במסמך ההגנה הבריטי הם כדלהלן:

1. מרכז השליטה לתקיפות אוויריות (A.R.P.) – את המרכז הארצי נדרש להקים בירושלים, וכן מרכזים מקומיים בחיפה (שם כבר היה מרכז כזה), יפו, תל־אביב, רמלה ועמאן. כותב המסמך מנה את האחריות של המרכזים. הם יוכפפו למפקד אותו המחוז, וירכזו את כל הפעילות הקשורה להכנת האזור והאנשים להתקפות (תשתיות, אימונים והכשרות וציוד), ולהנחיות בזמן התקפה ולאחריו.
2. מסגרת ארגונית – לכל ישוב עם מעל 10,000 איש, תהיה קבוצה שאחראית על ריכוז השליטה בתחום התקיפות האוויריות.
3. התרעה – במזרח הקרוב לא היו אמצעי התרעה, אך הכותב מזכיר כי תוכנית לפיתוח תחום זה נכתבת. בינתיים יש לרכוש סירנות להתרעה, כמו אלו שהיו בחיפה באותו הזמן.
4. אימונים – שלושה מרכיבים לתחום האימונים: מדריכים, ציוד ומתקני אימון. המצב בארץ לא הניח את הדעת בהקשר הזה. אמנם בחיפה היה מדריך אחד, אך הוא לא היה מסוגל להדריך את כלל האוכלוסייה. מה עוד שלא היו מתקנים מתאימים לאימון. הכותב המליץ על כמות מדריכים מתאימה בכל אחד מששת המוקדים שהובאו לעיל.
5. הגנה על מפעלים ממשלתיים – הכותב ממליץ להגן עליהם יותר מעל כול משאב אזרחי אחר,

¹⁶⁶ תכנית הגנה אווירית על ארץ־ישראל, מתאריך ה-26.1.1940, תיק מס' TNA CO 323/1787/52.

¹⁶⁷ שם.

¹⁶⁸ ישיבת הוועד הפועל מחודש מאי 1940, ארכיון תולדות ההגנה, תיק מס' 80/479/51.

וזאת משום שאלו "המנועים" שמשמרים את היכולת להתאושש כלכלית, ולספק עבודה לסביבה האזרחית.

6. מיגון מבנים ממשלתיים נגד פצצות גדולות.
7. ערכות מיגון נשימה – עבור כל אדם בששת המוקדים.
8. 'Black Out' – יחס מיוחד מקבלת הסוגייה של החשכת האזורים המותקפים וסביבותיהם, על מנת להקשות על המטוסים למצוא מטרות בשטח הבנוי נדרש להכין את הבתים מראש. אמצעי זה נחשב יעיל ביותר, ובדר"חות של חיל האוויר, כבר באוקטובר 1939, מתואר כיצד המטוסים הבריטים מסייעים בבדיקת ההאפלה.¹⁶⁹
9. היערכות כלכלית – הומלץ להשיט את העלויות על הרשויות האזרחיות, קרי על הממשלה הבריטית בארץ, ועל השלטון האזרחי, ולא על הצבא.

לסיכום נכתב במסמך: "הרשויות הרפואיות עשו הרבה על ידי הכשרת צוותים מסוימים בעזרה ראשונה, אבל כל הסוגייה דורשת בדיקה ותחזוקה במצב כשירות גבוה. בהגשת המלצות לעיל עסקתי רק בשאלות החשובות ביותר, עם זאת אני מרגיש שאם הצעות אלו ימומשו, ייבנה ארגון יעיל של אמצעי זהירות בהפצצות אוויר בארץ-ישראל".¹⁷⁰

ב-30 בינואר 1940 נחתה בחיפה¹⁷¹ מפקדת הדיביזיה הרכובה (Cavalry) מס' 1 הבריטית – דיביזיה שהורכבה מכוחות מילואים (Yeomanry). ב-8 בפברואר החליף מפקד הדיביזיה, גנרל קלארק (John George Walters Clark), את מפקד דיביזיה 8, גנרל גודווין אוסטון, במשימות הבאות¹⁷²:

1. אחריות מבצעית על צפון ארץ-ישראל.

2. הגנה על מרחב חיפה (Haifa Fortress).

3. אחריות על מחוז חיפה.

הכנות בגזרת החוף – דוגמה לתרגיל הכנה לקרב ים-חוף

מאז הצבתן של הסוללות בחיפה נערכו בכל שבוע אימונים מסוגים שונים, מרביתם באופן עצמאי. אימון סוללה מקיף, נערך ב-16 בפברואר 1940 ואותו יזם מפקד הסוללה – רס"ן ויינינג – כתרגיל פתע. בסיכום של מפקד הסוללה נכתב¹⁷³: "לאחר שלושה חודשי המתנה וציפייה הרגשתי שהכוחות המגינים על חיפה זקוקים לבדיקה ריאלית של יעילותם, מעבר למה שניתן לבדוק בתנאי תרגול רגילים. הוחלט לנסות ולארגן מתקפה מבויתת על הנמל. צוות חיל הים שבמשרדי הנמל בנה דגם של צוללת. הדגם הורכב משני מצופים מתוצרת הונג-קונג מחוברים זה לזה מקצה לקצה. על המבנה הורם פריסקופ והמבנה עצמו כוסה בד צבוע באפור, עליו נכתב "U13".

התעורר הקושי לשמור על חשאיות התוכנית, ועדיין לעמוד בתקנות הבטיחות. הוחלט לבצע ירי תת-קליבר [תחמושת מופחתת-נזק ובעלת עוצמת רעש דומה לתחמושת אמיתית – צ.מ.] במהלך השבוע של ה-11 עד ה-17 בפברואר, והודעה בעניין פורסמה בעיתונות המקומית ושודרה ברדיו

¹⁶⁹ דו"ח חודשי, סיכום חודש אוקטובר, של מפקדת כוחות האוויר בארץ-ישראל, תיק מס' TNA AIR 23/785.

¹⁷⁰ תכנית הגנה אווירית על ארץ-ישראל, מתאריך ה-1940.26.1, תיק מס' TNA CO 323/1787/52.

¹⁷¹ מפקדת הדיביזיה התמקמה במחנה 'סטלה מאריס' שם הייתה ממוקמת מפקדת דיביזיה 8.

¹⁷² גנרל קלארק החל בתהליך הקמת הדיביזיה ב-30 באוקטובר 1939. הדיביזיה הוקמה עבור לחימה במזרח התיכון, בשלב הראשון בארץ-ישראל. הדיביזיה מנתה שלוש חטיבות מתמרנות-מסתערות (4,5,6), ושלושה רגימנטים של Royal R.H.A (Horse Artillery) – 104, 106 ו-107. כוחות דיביזיה זאת היו כולם רכובים על סוסים (Cavalry). הדיביזיה הייתה מורכבת מרגימנטים ממערך ה-Yeomanry: כינוי לאחת השיטות הבריטיות לגיוס כ"א למלחמה, אשר יושמה לראשונה במאה ה-18.

על פי השיטה היו האצילים יוצאים בראש יחידות אשר היו מורכבות מהאיכרים שהיו עובדים עבורם ביומיום. עם השנים השתנתה השיטה, ולא היו אלו איכרים אלא מתנדבים לצבא הבריטי, ומערך ה-Yeomanry השתייך ל-Territorial Army, קרי כוחות המילואים של הצבא הבריטי. מתוך תיקיה הדיביזיה: תיק מס' TNA WO 106/2042 ותיק מס' TNA WO 169/65.

¹⁷³ דיווח לתרגיל שביצע לסוללה שלו בשם: "Surprise Shoot". מחבר רס"ן ויינינג מפקד הסוללה, תיק מס' TNA WO 169/284.

ירושלים.

כדי לביים את ההפצה מהים שלוש פצצות תוכננו להתפוצץ ב- 1/2 דקה מרווח ביניהן, והוכנסו לתוך הצוללת המדומה. הפצצות תוזמנו להתפוצץ ולפזר קצת אבקה למול החוף שקרוב לעמדת 'ראס אל קרום' בתיאום עם תנועת "הצוללת".

ביום שישי בערב בערך בשעה 18:30 סירה (שולת-מוקשים) גררה את הצוללת המדומה למקום שתואם מראש. כשהיא בעמדה, הסירה השליכה את המטרה, הפעילה את מרעומי הזמן ועברה לעמדת בטיחות. פצצות הזמן גרמו להבזק חזק, והפיצוץ ללא ספק היה היעיל ביותר. הזרקור קלט את המטרה תוך שש שניות, זרקור שני לא היה ממוקד היטב והמטרה הוסתרה בעשן הפצצות, מה שעיכב את מודדי-הטווח להפיק נתונים. הסוללה דיווחה כי היא מוכנה תוך 32 שניות, אך הירי הראשון נורה לאחר דקה אחת ו-31 שניות. המטח השני פגע באזור המטרה, ובפגז החמישי נצפתה פגיעה ישירה. הירי היה טוב באופן אחיד. אילו זו הייתה מטרה אמיתית היא הייתה מושמדת. כל התחמושת נורתה ב-3 דקות ו-10 שניות. תרגיל הירי הוגדר כטוב מאוד.

הנקודות הבאות דרשו תשומת לב מיוחדת:

1. מיקוד טוב יותר של הזרקורים.

2. פתיחה באש מהירה יותר. כדי להשיג זאת, כנראה יהיה צורך לשנות את תרגולת התותח הנוכחית או להאיץ את שיטת השגת הטווח הראשוני.

בסיכום הדיווח כתב מפקד הסוללה: "שיתוף הפעולה של צוות הצי המלכותי זכה להערכה רבה". מהדברים של מפקד הסוללה ניתן ללמוד מספר דברים: לחימה של סוללת חוף בעלת מספר עמדות, מורכבת ביותר לתיאום ותלויה בגורמים רבים – אנושיים וטכנולוגיים; למרות התחלה די מקרטעת, הסוללה ה-17 הצליחה להגיע לכשירות די גבוהה כבר לאחר 4 חודשים.

השירות של הארצישראליים בסוללת תותחי החוף

בשנה הראשונה לגיוס, לא עברו התותחנים הארצישראליים הכשרה לחיילות בסיסית (טירונות) שהרי לא התגייסו כחיילים מן המניין, אלא כאזרחים עובדי צבא. כבר בעת תהליך הגיוס הודיעו הבריטים כי תפקידם של התותחנים יהיה "להגיש לתותחנים" בלבד. העדויות והמסמכים הקשורים לגיוסם של תותחני החוף הארצישראליים, מעידים על הקשיים הרבים בשילובם בסוללה, קשיים שהמשיכו ללוותם עד סוף שירותם במערך זה. "אלו שסבלו" היה הכינוי של תותחני החוף, שהתקבע והפך שגור בפי כל.¹⁷⁴ הקשיים שסבלו התותחנים היו קשורים גם לחיכוך, החברתי-תרבותי הטבעי עם הצבא, אך לא רק. גם המוסדות היהודים הקשורים לגיוס לא עשו את מירב המאמצים, לדעת התותחנים, על מנת להקל על קליטתם בצבא ועל שירותם. העיד אייכלר (אשל): "מצבנו היה בתחילה די עלוב. אומנם התאמנו בתרגול תותח, אלא שלא ניתן לנו לעבוד בכל המקצועות על התותח, ובתחילה התמנינו כמגישי תחמושת...מפקדים יהודים לא היו לנו כי היינו בסך הכל 12 בין למעלה מ-200 בריטים. גם לא היתה שום הכנה לכך. אחר תקופה מסוימת התמנה אחד מאתנו לטר"ש (לנס-בומברדר) והוא היה אחראי עלינו מבחינה מנהלתית, כי לבריטים היה הרבה יותר נוח שיהיה לנו נציג שדרכו יטפלו בנו."¹⁷⁵

דן חירם, שהתגייס לשירות במערך תותחי החוף, ולימים היה קצין התותחנים הראשי (בין 1957 ל-1961) כתב במאמרו בעיתון מערכות: "...שש מאות [חיילים ארצישראליים – צ.מ.] הגיעו לחיל התותחנים המלכותי. עצם עובדה זו היא תמוהה; חיל התותחנים נחשב במסורת הבריטית חיל "עליתיסטי"...כפי הנראה, נזקקו יחידות התותחנים הבריטיות במזרח"ת אחרי פרוץ המלחמה לחוטבי עצים ושואבי מים..."¹⁷⁶.

למרות המצב החברתי, וההזנחה של המוסדות, ניכר לא אחת הרצון של התותחנים להשתלב ואף להצטיין. "אנחנו עברנו בתחילה אימונים על תותחי ה-6 אינטש." כתב מנוס קול אשר התגייס בינואר 1940 לסוללת תותחי החוף, ארבעה חודשים אחרי שהתגייסו התותחנים הראשונים, "למעשה הגענו די מהר לשרות ליד התותח. בתחילה התאמנו על תותח הסרק. "הדמי לאודר", [Dummy Loader – צ.מ.]¹⁷⁷ אח"כ עברנו לתותח עצמו"¹⁷⁸. צוות תותח חוף מהסוג שהיה קיים בסוללה ה-17 מנה, על פי התורה הבריטית, שלושה עשר חיילים על פי חלוקת התפקידים הבאה¹⁷⁹:

1. מספר 1 – מפקד התותח.
2. מספר 2 – אחראי על התפעול של ה'סדן' – דלת קנה דרכה מכניסים את הפגז ואת חומר הנפץ.
3. מספרים 3 ו-5 – אחראים להסרת בלם הלוע, להכנסת התחמושת – פגז וחומר נפץ הודף – לקנה ולהתקנת המרעום והפגז לפני ירי.
4. מספר 4 – אחראי על טעינת הפגז, באמצעות מנוף, ועל הירי עצמו באמצעות כבל-הירי.
5. מספר 6 ו-8 – אחראים על אספקת חומר הנפץ ההודף למספר 4 ולעוזרים שלו.
6. מספר 7 ו-9 – אחראים על הגשת הפגזים למספר 4 ולעוזרים שלו, וכן לניקיון משטח התחמושת

¹⁷⁴ הכינוי הזה עולה ברבות מן העדויות של בני התקופה, ובספרו של ברוכין, תמיד תותחן.

¹⁷⁵ יעקב מרגלית (עורך), הנוני, שלחני: מתנדבים בצבא הבריטי כותבים, הוצאת יד טבנקין המכון לחקר כוח המגן, הוצאת הקיבוץ המאוחד, ישראל, 1985, עמ' 115.

¹⁷⁶ דן חירם, הקמת חיל התותחנים – מה למדנו ומה לא למדנו בצבא הבריטי, ירחון מערכות, שנת 1985, גיליון מס' 298, עמ' 13.

¹⁷⁷ Dummy Loader – הוא תותח לאימון בלבד, ושאינו מסוגל לירות תחמושת. ביום הגיוס של התותחנים לסוללה ה-17 קיבלה הסוללה שישה דמיים כאלו, עליהם התאמנו התותחנים – מתוך יומן המבצעים של הסוללה.

¹⁷⁸ עדות מנוס קול, נגבתה בנוב' 1966, את"ה, תיק מס' 93.18.

¹⁷⁹ מתוך ספר הצוות של תותחי החוף משנת 1934: Gun Drill for 6-inch B.L. Marks VII.

ערום בפגזים להמשך, ולחימוש המרעומים (הסרה של פין האבטחה של המרעום).

7. שאר חברי הצוות מסייעים בטעינת הפגזים, ו/או מכוונים את התותח.

מיודובסקי העיד שתפס את העיקרון במהירה: "...לאט לאט התחילו המפקדים להבין עם מי יש להם עסק. הייתי בין ראשוני המשתתפים בקורס כוונת תותחים, אותו סיימתי ראשון 100%, כאשר הרס"ר הגיע שני עם 98%. המשכיל בינינו, וגם יותר מבוגר מעט, היה מנוס פרת¹⁸⁰... הוא היה הראשון שהועלה ל-טר"ש Lance Bombardier ללא תשלום וללא תקן... אחריו הייתי בין ארבעת הראשונים שקיבלו את הדרגה אחרי שעבר חוק הגיוס הפכנו לחיילים תותחנים".¹⁸¹ תותחני החוף אשר התגייסו בשנה הראשונה, לא עברו הכשרה מסודרת על ידי מוסדות הצבא, כפי שיעברו עמיתיהם ממערך הנ"מ וממקצועות אחרים. את התורה הם למדו ביחידה עצמה, בצמוד לשיטת ההכשרה שהייתה מקובלת בצבא הבריטי בשנים אלו.

בנוסף לרצון האישי להצטיין, ניכרת מן העדויות השונות גם מוטיבציה לאומית, כזו אשר שיקפה אצל התותחנים את המודעות להיותם חיילים יהודים ארצישראליים בעלי שליחות. בעיתון הקיר של סוללת תותחי החוף כתב חייל בשם צבי: "...פטריטים מסוימים" יעצו לחכות ולא להתגייס כל עוד לא קיבלנו את כל מבוקשנו; ואולם הרגשתו הבריאה של הישוב והעם כולו דחפוהו למעשים לאלתר והובילוהו על דרך של בנית הצבא העברי, של הקמתו צעד אחר צעד".¹⁸² בהמשך כותב צבי: "במלחמת העם העברי להשתתפות עצמאית במלחמה תשמש ההכרזה על הקמת הגדודים העברים תחנה חשובה ואף לנו היא פותחת אופקים חדשים בהתאבקותנו על מסגרת לאומית לשרותנו בצבא"¹⁸³.

עם זאת, וחרף היכולות והרצון להצטיין, משתקפים ממרבית העדויות הקשיים של התותחנים בממדים השונים של החיים הצבאיים. גם במישור החברתי, למול הבריטים, לא ידעו התותחנים בתחילה נחת: "...אני זוכר מספר חילופי מהלומות עם הבריטים, תופעה שנעלמה במשך הזמן". מעיד מנוס קול, "אנחנו אכלנו בתחילה עם האנגלים, לאחר חילופי המהלומות התחלנו לאכול במשמרות, יהודים לחוד ואנגלים לחוד. גם המגורים היו נפרדים. כל יתר הדברים כמו העבודה ליד התותח היו משותפים".¹⁸⁴

מזווית אחרת כותב דן חירם: "כאן נוצר מפגש יוצא דופן של תרבויות – הארצישראליים (עירוניים, מושבניקים וקיבוצניקים) באו במגע בלתי אמצעי עם חיילי הקבע הבריטים, עם מסורתם, עם דרך חשיבתם ועם שפתם המיוחדת, שינקה ביטויים רבים מהצבא (המלכותי) היהודי... קשה לי להעריך באיזו מידה הושפעו הבריטים מן התורה שהבאנו להם מציון, אך, לפחות, בודדים מביניהם חיפשו ומצאו קרבה אלינו...". חירם ממשיך לתאר את הדברים: "דפוסי המשמעת החיצונית וביטויה בצחצוח המעולה (צחצוח נעליים לפני עליית משמר היה מבצע של שעות אחדות)..."¹⁸⁵. חירם כתב את הדברים כ – 45 שנה לאחר הגיוס, ומעבר לחיכוכים ידע להוסיף גם לגבי הידע המקצועי שהחיילים ספגו בעת השירות במחיצת הבריטים.

ה'בולשיט'

¹⁸⁰ בהמשך יהיה פרת (פרנסקי) לקצין חימוש ראשי, ושותף מרכזי בהקמת הכור בדימונה.

¹⁸¹ מתוך עדותו של יעקב מידד בקורות החיים שכתב, ינואר 1994, עותק של הקובץ נמצא בבית התותחן.

¹⁸² גיליון ראשון של עתון קיר של הסוללה 178 בגדוד תותחני-החוף ה-14. 11/9/1942, הארכיון הציוני, תיק מס' 525/5013/70.

¹⁸³ גיליון ראשון של עתון קיר של הסוללה 178 בגדוד תותחני-החוף ה-14. 11/9/1942, הארכיון הציוני, תיק מס' 525/5013/70.

¹⁸⁴ עדות מנוס קול, נגבתה בנוב' 1966, את"ה, תיק מס' 93.18. המשך עדותו של מנוס מופיעה גם בארכיון צה"ל, תיק מס' 164/1867/98.

¹⁸⁵ דן חירם, הקמת חיל התותחנים – מה למדנו ומה לא למדנו בצבא הבריטי, ירחון מערכות, שנת 1985, גיליון מס' 298, עמ' 13.

מעבר לכך שהתוחנים הארצישראלים התקשו להשתלב בתרבות הצבאית הבריטית, קשה היה עליהם מאוד הצורך לעשות דברים ללא תכלית, כפי שנדרשו. גם החיילים הבריטיים ראו בדבר עניין דחוי, ומכאן בא הכינוי של מערכת החוקים הללו – bull shit. הדבר מופיע כמעט בכל העדויות כמשמעותי ומעיק.

בספר שכתב תא"ל (מיל) ברוך ברוכין 'תמיד תותחן' מרוכזות עדויות של תותחני החוף הישראלים (התותחן המצוי יודע שחלק מהגינונים הללו ליוו את חיל התותחנים עוד שנים רבות): "...דוגמה אופיינית לתפיסה מעוותת של דאגה לסדר, נקיין, משמעת ויעילות, היא ה"בולשיט", שהפך כינוי לכל הדברים הבטלים... אין ספק שה"בולשיט" היה תוצאה של החיים מחוסרי התכלית... צחצוח למען הרושם ולא למען הנקיין והאחזקה, גיהוץ והברקה של מדים... הצדעות, טקסים פניות וכו'...". ברוכין ממשיך לתאר את העדויות של החיילים השונים, ומספר גם על החוקים הנוקשים, ועל העונשים שהיו בצד מעבר על החוקים הללו. הדברים שכותב ברוכין באים לידי ביטוי בעדויות רבות, כולל זו של אריה ליובה אליאב בספרו, ושל רבים אחרים.

בעיתון הקיר הראשון של תותחני החוף, מוקדש חלק גם ל'בולשיט'. כותב חיל בשם שלוי: "אין אני יודע את הוראתה המדויקת של המלה, אולם את משמעותה יודע אני. זהו קו, נוהג, שפה ולפעמים השקפת חיים... זוהי שטה המליטה את קליפת החיים על תכנם. בולשיט. כוננות גופנית במקום כוננות נפשית... בולשיט הוא עומד בנגוד לכל הערכים שעליהם חונכנו וחונכנו. כפתור מצוחצח ועניבה מצוחצחת... לו נהגנו לפי חקיו [כך], היה עלינו לצחצח את המחרשה במשחה צחצח היטב, עד היות לה ברק במקום לתקוע אותה בניר, להעמיקה בתלם, להציגה לראוה – במקום לזרע להם, להצמיח חיים" ואחרי עוד לא מעט דיבורים בגנות תרבות זו מסכם הכותב: "לא! אני בעלי הנסיון, אם לא נתן לו [ל'בולשיט'] ידים משלנו לא תהיה תפארתו על הדרך הזאת".¹⁸⁶

כתב הופנברטל (דינאי) בעיתון הקיר השני של תותחני החוף: "התותחן החופי מזדמן רק לעתים רחוקות לפעולת קרב...". ושאל: "באי אלה אמצעים להעסיק את המוח במשך חדשים ולעתים שנים של המתנה, כיצד לעצור את השעמום ולגון את הרוטינה... החיילים האנגלים הותיקים נהגו לבאר לנו כי ה"בול-שיט" באה כתשובה לשאלה הזו...". ה"בול-שיט, קבע דינאי נחל כישלון חרוץ אצל החייל היהודי, ועם זאת מבחין: "...אין כהרי צחצוח משטח-מד-ההטיה בברסו [חומר ניקוי – צ.מ.], כהרי הופעה "חיילית" במסדר. הראשון – "בול-שיט" הנו בשעה שהשני הוא מעמודי התווך של המשמעת בחיי החייל".¹⁸⁷

ה'בולשיט', כפי שראו זאת התותחנים הישראלים, הייתה מעין נורמה פיקודית שהשתרשה בסוללות הבריטיות. נורמה כמו זו, הגיוני שתפתח במקומות כמו סוללות חוף, אשר כמו שכתב הופנברטל, מזדמנות לפעילות מבצעית אחת לתקופה ארוכה. שחיקת החיילים, ושחיקת המתח המבצעי, בהחלט יכולים להביא להתמקדות בדברים שוליים. החיילים הארצישראלים, החקלאים, חברי ה'הגנה' אשר התחנכו על מינימליזם צבאי, מיעוט טקסים ומיעוט נימוסין צבאיים, הסתכלו על הנורמות הללו בבוז, כפי שעולה מעדויותיהם.

חוויות התותחנים אינן יוצאות דופן, ובמרבית העדויות מהתקופה, של חיילים ארצישראלים ביחידות בריטיות, משתקפת אינטראקציה בעייתית בין האוכלוסיות. בכל פעם הסיבה לאינטראקציה השלילית היא אחרת. פעם היה זה בגלל עניין הדגל, ופעם בגלל שירת ההמנון היהודי,

¹⁸⁶ גיליון ראשון של עתון קיר של הסוללה 178 בגדוד תותחני-החוף ה-14. 11/9/1942, הארכיון הציוני, תיק מס' 5013/70.s25.
¹⁸⁷ עיתון הקיר השני של תותחני החוף עמוד 4.

פעם אחרת במסיבת חג מולד בגינה הופלו (להרגשתם) החיילים היהודים ועוד סיבות דומות. ניכר מן העדויות כי החיילים הבריטים נהגו לזלזל בחיילים הישראלים ולא להתייחס אליהם כאל חיילים מקצועיים מן השורה. לחיילים הישראלים לא הייתה ההכשרה הבסיסית ביותר בתחום התותחנות. ההכשרה שעברו תותחני החוף נקראה בשפה האנגלית *on the job*, קרי כזאת המתקיימת ביחידה עצמה, ותוך כדי פעילות שגרתית ומבצעית. כלומר, המקצועיות של התותחנים הייתה תלויה במפקדי הסוללה אליה הגיעו. מלכתחילה הם גויסו על מנת להיות 'מגישי פגזים', עבודה אשר איננה מחייבת הכשרה ספציפית. לעומתה, כמעט כל פעילות אחרת במסגרת עבודת התותחנות מחייבת הכשרה מקצועית, ויותר מכך עלולה להיות סכנה לחייל אשר אינו פועל על פי הכללים. מקצוע התותחנות, מאז ועד היום, מחייב רמה מקצועית גבוהה, ודיוק בלתי מתפשר, אשר מוכתבים בספרות מקצועית ענפה אשר נלמדת ומיושמת בהקפדה גדולה. מי שאינו מכיר את המקצוע, נחשב ל"נחות".

הסיבה הנוספת היא שבארצות בהן גויסו חיילים "ילידים" לסוללות תותחני החוף, הם היו לרוב בעלי רמה נמוכה מאוד. כמעט בכל עדות זמינה התייחסו החיילים לאוכלוסייה אשר שירתה במערך הזה בשאר העולם. כתב לובה אליאב, אשר התגייס בשנת 1941 לסוללת תותחני החוף: "מפקדת ה"הגנה" הייתה מעוניינת מאוד כי בין המתנדבים לתותחנים ימצאו רבים מאנשי ה"הגנה", בוגרי קורסים ומפקדים. לראשי ה"הגנה" היה הרושם, כי לתותחנים ידרשו האנגלים רמת השכלה גבוהה יותר... בין המתנדבים הראשונים לתותחנים היו על-כן סטודנטים רבים... אולם מסתבר כי למגייסים הבריטים היו דעות אחרות משלנו. ביסודו של דבר הם רצו כמה מאות "נייטיבס" שישרתו את התותחנים הבריטים, ובעיקר בגודל "תותחני החוף הכבדים".¹⁸⁸

המגויסים העריכו את עצמם באופן שונה מאוד מהיחס אליו זכו מהבריטים. רובם סיימו ב"ס תיכון, וחלקם היו סטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה. עם זאת מרביתם לא דברו את השפה האנגלית.¹⁸⁹ מעבר לבורות המקצועית, אי ידיעת השפה, ודאי גרמה חיכוכים רבים, ועיכבה את החיילים שילובם המקצועי.

המצב היה שונה לגבי שמונת התותחנים אשר התגייסו למחלקת תותחני שדה. העיד דינאי: "אותנו הכניסו ממש לעבודה ליד התותחים שלא כאנשי הבטריה ה-17 שרק עבדו כמגישי תחמושת, אנחנו עבדנו אף ככונים [המדובר הוא במקצוע 'כוון' המקצוע המורכב ביותר לחייל בתותח – צ.מ.], ויורים, התאמנו במשך זמן מה אח"כ יצאנו לתמרון אשר שיאו היה סיוע לגדוד חי"ר, מהודו "בלק-ווטש"¹⁹⁰, עבדנו כסוללה ניידת ופרסנו בכל הארץ, בשכם, בכדרה, בבנימינה ליד תחנת הרכבת, פרסנו גם בתל-ליטוינסקי... למדנו ממש לחיות בשדה בעוד אשר חברינו בבטריה ה-17 צחצחו כלים במטבח".¹⁹¹ המפקדים במחלקת התותחים הרכובים, בחרו להשקיע את מרצם כמקובל בחניכת חיילים חדשים, בהכשרת התותחנים היהודים במקצוע התותחנות. ב – 14 באוקטובר כתב בן ציון ליונד¹⁹², אחד החיילים בסוללה: "אחרי שחזרנו מהתמרונים, סודרנו לקבוצה אחת תחת פקודו של אחד הסרג'נטים שהתחיל להדריך אותנו באופן שטתי בתרגילי תותח... פעולות כאלה יש לנו פעם או פעמים בשבוע ואז כל הבטרי נוסעת מחוץ לעיר... עלי לצין שאנו לומדים את כל [ההדגשה במקור – צ.מ.]

¹⁸⁸ אליאב, לובה אריה, הרוח לא יקח, עמ' 23, הוצאת עם עובד, שנת 1998.

¹⁸⁹ מכתב מאת קלמן מושין אל הרי ביילין "גיוסים לגדוד התותחנים רפורט מס. 3", 20/12/1939, הארכיון הציוני, תיק מס' 25/170.

¹⁹⁰ רגימנט חיל-רגלים סקוטי שגודד שלו שהה בארץ באותה התקופה.

¹⁹¹ עדות שנתן אליעזר דינאי באוקטובר 1966, את"ה, תיק מס' 197.12.

¹⁹² הארכיון הציוני תיק מס' 25/170. בתיאורו המלא של ליונד הוא מציין שהם חזרו זה עתה מתמרון בארץ, ומכך אני מסיק כי הוא היה חלק ממחלקת תותחני השדה, יחד עם אליעזר דינאי.

התפקידים שיש למלאם ע"י התותח, גם של האחראי על תותח שהוא תמיד בדרגת סרג'נט. בלמוד המקצוע אנו מתקדמים בצעדים מהירים לשביעת רצונם המלאה של המדריך והקצין, ליונד לא פסח על היחסים עם הבריטים וכתב: "יחס הקצין האנגלים אלינו ממשיך להיות טוב בהחלט". [הטעות במקור – צ.מ.]

התנאים הבסיסיים של התותחנים לא השתנו עם הגיוס החדש. המגויסים העידו על טיפול רפואי גרוע, שפגע במוטיבציה. בתאריך ה- 25.9.1940 כתבו חיילי הסוללה ה-17 מכתב לסוכנות היהודית בירושלים: "אנחנו 42 התותחנים היהודים שע"י ה- R.A. 17th Heavy Battery מבקשים בזה לשלח לנו עתונים וספרים בעברית כפי שזה נהוג ביחידות אחרות. כמו כן היה רצוי מאד לשלח לנו נספר ["מספר" – הטעות במקור – צ.מ.] חוברות הסברה על מפעלינו בארץ בשפה האנגלית כדי להפיצם בין חברינו האנגלים..."¹⁹³.

הרגשותיהם של החיילים לגבי היחס שקיבלו מהמוסדות הישראלים ובתוך הגדוד עצמו היו קשים במשך כל התקופה, ושנים אחר כך: "לפני כשנה בערך גויסה בחיפה יחידת תותחנים בת 40 איש (בערך), כיום הם עובדים על הכרמל בבטריה כבדה נגד אניות. עלי להעיר כי היחידה מוזנחת לגמרי מצדנו ויש צורך ליצור קשר ולבא בעזרה תרבותית."¹⁹⁴ כתב נציג הוועד למען החייל לאחר שביקר את החיילים בתאריך ה- 17 לנובמבר 1940, יותר משנה לאחר גיוסם. העיד יעקב אשל "הווי מיוחד לא היה... החזקנו עצמנו כחיילים מסוג ב' או ג'. הדברים קצת השתנו עם גיוס סוללת נ"מ הארץ-ישראלית. זה בוצע לקראת סוף שנת 1940..."¹⁹⁵.

לזכות המפקדים הבריטיים ייאמר כי לאורך כל התקופה יחסם היה הוגן ובלתי מפלה. בתחילת 1941 היו כבר מספר תותחני חוף ארצישראלים שיצאו לקורס (N.C.Os (Non-commissioned officers – בעברית מש"ק – מפקד שאינו קצין), קורס פיקודי, שבסיומו קיבלו תפקידי פיקוד בסוללה. בדו"ח שכתב רודי¹⁹⁶ [אמנון זעיר] לרמ"א, בתאריך ה- 21/1/1941: "הקורס ל N.C.O. ביחידת התותחנים הכבדים עומד להגמר בשבת הבאה. כפי שמוסרים תהיינה רק בחינות בכתב. לפני ימים מספר קרה עוד מקרה מעניין ביחידה זאת: הלנס-בומברדיר היהודי היחידי נתן הוראה לאנגלי. האנגלי סרב למלא אחריה באמרו שמ- N.C.O. יהודי אינו מקבל הוראות. הל. בומברדיר בקש ראיון עם הקפטן ובקש למסור את המסרים, כי במסבות כאלה אינו מוכן לשמש N.C.O. הקפטן קרא לאותו אנגלי, שסרב להענות לל-בומברדיר היהודי ונזף בו בנוכחות היהודי. מהיהודי דרש להסתפק בזה ולהמשיך בתפקידו"¹⁹⁷. באחד ממכתביו ספר דב הררי (ברגר) על חייל יהודי שהלך לשמור בעמדה. בעודו שומר, הגיע חייל אנגלי אשר לא היה מוכן לסור למרותו. החיילים התקוטטו, ובמשפט הצבאי שהתקיים יום לאחר מכן, נדון החייל האנגלי ל-14 ימי מחבוש.¹⁹⁸

עם זאת מרבית התותחנים הארצישראלים הדגישו את סבלם, ואת הבוז למפקדים האנגלים. החיילים הראשונים שהתגייסו החזיקו אמנם, את נס ההתנדבות, אך נראה שבחרו להשתלב באורח החיים של עמיתיהם הבריטים: "לפני שנה ורבע התגייסו לכאן ארבעים חיילים יהודים." כתב דב הררי (ברגר) לאחר שהתגייס במאי 1941 לסוללות תותחי החוף, "כעת, יש מהם רק אחד שאפשר

¹⁹³ הארכיון הציוני, תיק מס' J10/390. התותחנים מעידים על קבוצתם שהיא מונה 42 חיילים, אולם ברישומים של מרכז הגיוס בירושלים יופיע בדו"ח מתאריך ה-10.1940, 27.10, כי מגויסים לתותחני החוף 41 חיילים בלבד. מתוך כל הרישומים והעדויות נראה שהחיילים הם שצודקים במקרה זה.

¹⁹⁴ הארכיון הציוני, תיק מס' J10/390.

¹⁹⁵ מרגלית, יעקב, (עורך), **הנני, שלחני: מתנדבים בצבא הבריטי כותבים**, הוצאת יד טבנקין המכון לחקר כוח המגן, הוצאת הקיבוץ המאוחד, ישראל, 1985, עמ' 115.

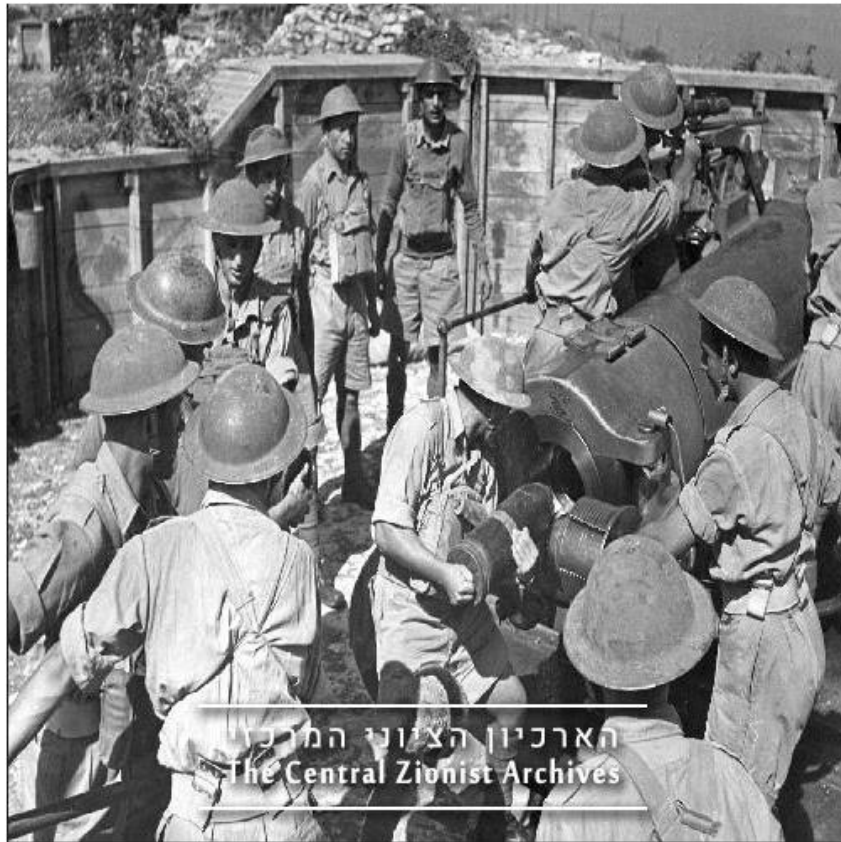
¹⁹⁶ איש קיבוץ גן-שמואל, ריכז מטעם ה"הגנה" את הקשר עם היחידות בצבא הבריטי.

¹⁹⁷ מכתב מאת 'רודי' לרמ"א, 29/1/1941, ארכיון ציוני, תיק מס' S25/5054/2.

¹⁹⁸ קריב יוסף (עורך), **דב הררי ברגר**, שנת 1957, תשי"ח, דפוס "דבר", עמ' 109.

לדבר אתו. היתר או כמעט כל היתר, התדרדרו לתהום של משחקי קלפים וניבול פה בצורה מבהילה.¹⁹⁹

תמונה 3: תותחנים ארצישראלים באימון תותח חוף

---

¹⁹⁹ שם, עמ' 88.

צורך דחוף בתותחני חוף נוספים

כניסתה של איטליה למלחמה הייתה מבחינת הבריטים רק עניין של זמן. כבר ב-1 במאי נערך כנס בירושלים, ביוזמת מפקד הכוחות בארץ-ישראל, על השמועות על הצטרפות המתקרבת של איטליה למלחמה. בתום הכנס נקבע שעל סוללות ההגנה על חיפה (נ"מ וחוף) להיות מאוישות באופן מלא.²⁰⁰ לסוללות נשלחה אזהרה בדבר תקיפות איטלקיות צפויות, והן נדרשו להגביר את הערנות. בסוללה נ"מ 28 נערכו מידי חודש מספר תיאומים עם חיל האוויר הבריטי.²⁰¹ תיאום זה יכול לקבל משנה חשיבות במצב בו הכוננות מפני התקפות איטלקיות עולה, ולו רק בהקשר ירי דורצדי. ב-11 במאי נשלחו קצין מילואים (yeomanry) ו-25 חיילים, עם ארבעה רובים מסוג הוצ'קיס – רובה נ"מ 25 מ"מ – כדי לעבות את ההגנה על שדה התעופה.²⁰²

ב-13 במאי 1940 הוציאה מפקדת דיביזיה 1 פקודת הגנה על צפון ארץ-ישראל. הפקודה חילקה את אזור צפון ארץ-ישראל, שבאחריותה של הדיביזיה, לשלושה חלקים: הגבול הצפוני עד מחנה קישון; קישון עד חוף כיאט; הכפרים מסביב לחיפה ואזור השומרון. בתוך המרחבים הללו הוגדרו אזורי השהיה של המפקדות ושל החיילים וכן נכתב: "במקרה של אירוע מלחמתי עם איטליה, פעולות קרביות יכולות להיות מבוצעות כנגד הללו:

1. התקפות אוויריות כנגד אתרים צבאיים;
2. חבלה בתשתיות קריטיות;
3. הפצצה ימית;
4. פשיטות מהים".²⁰³

מאז הוגדרו בעבודת המטה להגנת חיפה, משרעת האיומים נותרה רחבה מאוד. "יעדים מאוימים על פי סדר עדיפות לתקיפה איטלקית: חיפה, בסיס צבאי בעכו, בסיסים צבאיים דרומית לחיפה, בסיסים צבאיים מצפון לעכו".²⁰⁴ גם בסעיף המרחבים המאוימים לא השתנה דבר, והתיחום של המרחבים נשאר לא ממוקד.

"ביקרתי בארצות רבות" אמר אליהו גולומב בישיבת הוועד הפועל במאי 1940 "וראיתי שהנקודות האסטרטגיות בעלות ערך סגורות בפני הזרים, אולם בחיפה האוירונים האיטלקיים, המבקרים בשדה התעופה שלש פעמים לשבוע, מסתובבים מעל הנקודות החשובות שבנמל חיפה והספיקו ודאי להכירן היטב. יש רשלנות אומללה".²⁰⁵ סיורים של מטוסים איטלקים ודאי נתנו להם גם יתרון רב בתכנון התקיפה על הארץ. אך גם אפשר לבריטים לאסוף מידע על לתוכניות האיטלקיות, לאור המסלולים של המטוסים, כמות הגיחות, כמות הזמן ששהו מעל מטרות ועוד סימנים מעידים. מידע זה לא בא לידי ביטוי בפקודה של הדיביזיה.

הפקודה פירטה את דרכי ההתמודדות עם כל אחד מארבעת האיומים; לעניין התקפות אוויריות הוגדר סדר העדיפות למרחבים המאוימים כדלהלן: חיפה; בסיסים צבאיים בעכו; בסיסים צבאיים על החוף דרומית לחיפה; הבסיסים הצפוניים לעכו. מעבר לפקודת ההגנה, לפיה פעלו סוללת תותחי החוף והסוללה נגד-מטוסים, הונחו מפקדי המרחבים לפרוס נשקים קלים נ"מ [Anti – AALG

²⁰⁰ יומן המלחמה של דיביזיה רכובה 1, תיק מס' TNA WO 169/65.

²⁰¹ עליהן קיימת עדות ביומן המלחמה של הסוללה מאז שזו הוקמה.

²⁰² 11.5.1939, מתוך יומן המלחמה של הסוללה ה-28 תיק מס' TNA WO 169/315.

²⁰³ Defence Instruction No. 1: NORTHERN PALESTINE, פקודה שהפיצה דיביזיית השיריון 1 ב-23.5.1940, תיק מס' TNA WO 169/65.

²⁰⁴ ש.ם.

²⁰⁵ ישיבת הוועד הפועל מחודש מאי 1940, ארכיון תולדות ההגנה, תיק מס' 80/479/51.

Aircraft Light Guns] נגד מפציצים (מפציצי צלילה - נסיון מהקרבות באירופה) שיתקפו בגובה נמוך. בנוסף לפקודה הוגדרו אמצעים סבילים להתמודדות עם ההתקפות: אמצעי כיבוי אש; האפלת אזורים [Black-Out]; הגנה מפני פגיעת רסיסים; פריסה רחבה [Dispersion]. בסעיף 'חבלה' ניתנו הנחיות למפקדי המרחבים להציב שומרים באזורים שהוגדרו מועדפים על ידי מפקדת הדיביזיה ותוך התייעצות עם הגורמים הביטחוניים באזורם; כנגד 'הפצצה ימית' הוגדרה חיפה כ"יעד היחיד להגנה" באמצעים שכבר הוצבו סביבה. העיר עכו הוגדרה כיעד השני בחשיבותו להגנה מפני הפצצה ימית; כמענה לפשיטות מהים ניצבו 'משמרי החוף', והוגדרו סיורים ימיים: סיור צפוני – חיפה עד ראש הנקרה, סיור דרומי – חיפה עד יפו. תחנות תצפית נקבעו בגבעת אולגה ובכפר ויתקין. הסיורים הימיים היו מחוברים בקשר אלחוטי [W/T] למשמרות החוף, ומשם בטלפון קווי לתחנות המשטרה. תחת סעיף 'מערכת התרעה' נכתב בפקודה של דיביזיה 1: "תוכנית להצבת מערכת התרעה מתואמת לכל הארץ נמצאת כעת בבחינה. עד ליישום תוכנית זו, תופעל בשעת חירום תוכנית אזהרה לחיפה, המאוישת בחלקה על ידי כוחות צבא ובחלקה על ידי משטרה ומבוססת על תקשורת משטרתית ואזרחית".²⁰⁶ כנספח לסעיף זה הופצה תוכנית התרעה²⁰⁷ עדכנית, (ראה נספח 3):

1. חלוקת ארץ-ישראל לאזורי הגנה:
  - א. דיביזיה רכובה 1: גליל, חיפה והשומרון;
  - ב. דיביזיה 6 (הבריטית): מרחב לוד;
  - ג. דיביזיה 6 (האוסטרלית): מרחב עזה.
2. עמדות התצפית במרחב צפון ארץ-ישראל להגנה על חיפה: ראש הנקרה, נהריה, עכו, שפרעם, מגדל המים על הכרמל, אחוזה, עתלית, זיכרון יעקב וגבעת אולגה.
3. פורמט הדיווח: מילת קוד 'בירד' [Bird], מספר מטוסים, כיוון הטיסה, המקום שנצפו בו והזמן שנצפו בו.
4. סדר הזרימה של הדיווח: ראשית לסוללה נ"מ ולמרכז השליטה הארצי לתקיפות אוויריות בחיפה²⁰⁸. תפקידו של האחרון הוא לעדכן את מפקד מרחב חיפה.

Defence Instruction No. 1: NORTHERN PALESTINE, פקודה שהפיצה דיביזיית השיריון 1 ב-23.5.1940, תיק מס' 169/65 TNA WO.

²⁰⁷ נספח לתוכנית ההגנה של דיביזיה רכובה 1, 'תוכנית התרעה לארץ ישראל', 20.5.1940, תיק מס' 169/65 TNA WO.

²⁰⁸ מרכז השליטה הארצי לתקיפות אוויריות התמקם בירושלים.

תמונה 4: מפת עמדות ההגנה על חיפה – 6.6.1941²⁰⁹

מספר ימים לפני תחילת ההפצצות האיטלקיות עדיין היו בארץ כאלו אשר היו בטוחים שהאיטלקים לא יהוו איום מהותי על הישוב היהודי: "יש בזה משום הטעייה" אמר מנהיג הקיבוץ המאוחד וסיעה ב' במפא"י, יצחק טבנקין "לרכז את כל הסכנה והערות ההגנתית של הסכנה האורבת מן האווירון האיטלקי – ולא מהערבים. הנשק העיקרי נגדנו... הוא הנשק שבידי הערבים בארץ, ובידי הערבים שיכולים לפלוש מסביבותיה"²¹⁰. לעומת זאת, כתב מרכז 'הליגה להתקרבות ושיתוף יהודי-ערבי'²¹¹ למחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, ב-6.6.1940: "הזמן שבו אנו עומדים בשעה זו הוא כזה שהעולם כולו אחוז צפיה להחלטת איטליה אם תצטרף להיטלר במלחמתו לשלטון העולם או לא. מיום ליום ומשעה לשעה מצפים להכרעה סופית ועדיין אין להגיד בבטחה מתי תפול הכרעה זו. אין מן הצורך לנחש מה יקרה לישוב היהודי בארץ אם הכרעה תהיה להצטרפות למלחמה. אני עומדים אז לפני אפשרות שארצנו תהיה חלק מגיא החזיון של המלחמה. אבל גם אם לא נהיה גיא החזיון בפועל, יתכן כי נהיה גיא חזיון של פעולות "הגייס החמישי". ולא פחות ממה שיכולות לפגוע בנו פצצות האיטלקים, יכולים לפגוע בנו חוגים ערבים מאלה הכרוכים אחרי המופתי והנגררים אחרי הנאצי... השעה שעת חרום וצו השעה לפעול כמו בשעת חרום"²¹².

בשעה שטבנקין ותומכיו חששו מהתפרצות ערבית, מרכז הליגה להתקרבות הציע לקיים פעילויות משותפות, כדי להתאחד למול האיומים מבחוץ ומבפנים: "אל תאמרו אפסה כל תקוה לשיתוף יהודי-ערבי. לא כן הדבר! עוד ישנן אפשרויות פוריות גם בשעה זו. אלא שלפחות בשעה זו עלינו להרוס את הקיר האטום החוצץ ביננו. עלינו לדבר על העם הערבי. אם פקפקנו עד עתה..."²¹³.

²⁰⁹ תיק מס' 192/175 TNA WO.

²¹⁰ גלבר, יואב, מצדה: ההגנה על ארץ-ישראל במלחמת העולם השנייה, הוצאת אוניברסיטת בר אילן, תש"ן – 1990, עמ' 20.

²¹¹ ארגון שהוקם בשנת 1939 על ידי ישראל ומניה שוחט ובו היו חברים מכלל הקשת הפוליטית. מטרת הארגון הייתה: "פתרון השאלה המדינית של ארץ ישראל על יסודות של התקרבות העם היהודי והערבי ושיתוף חיים ביניהם בשטח המדיני, הכלכלי, החברתי והתרבותי". בתוך: שקד-מלמד, נבט, כשלון ידוע מראש: סיפורה של הליגה להתקרבות ושיתוף יהודי-ערבי 1939-1947, עבודת הגשה לתיזה, אוניברסיטת חיפה, 2013.

²¹² מכתב מרכז 'הליגה להתקרבות ושיתוף יהודי-ערבי' למחלקה המדינית של הסוכנות היהודית מיום ה-6.6.1940, ארכיון ציוני מרכזי, תיק מס' S5/2495.

²¹³ מכתב מרכז 'הליגה להתקרבות ושיתוף יהודי-ערבי' למחלקה המדינית של הסוכנות היהודית מיום ה-6.6.1940, ארכיון ציוני מרכזי, ארכיון ציוני מרכזי, תיק מס' S5/2495.

גולומב התריע על הלך-הרוח הפרו-גרמני: "ערביי א"י יודעים מה עשו האיטלקים בטריפולי ובלוב, אבל הם חושבים כנראה שהם יוכלו להסתדר עם האיטלקים והגרמנים. חלק רב בהלך-רוח זה יש לתעמולה האיטלקית והגרמנית המפליאה לפעול, המנצלת כל מקרה. מינוי יהודי בתור ראש עיריית חיפה ממש נושא לתעמולה ברדיו הגרמני".²¹⁴ גולומב המשיך ופרס את משנתו בפני חברי הוועד הפועל הציוני: "לדעתי המאמץ שלנו [יכול – צ.מ.] ליהפך לכוח הגנה רציני בא"י יכול וצריך ללכת בשני כיוונים: הכיוון האחד – יצירת צבא להגנת הארץ – דיוויזה עברית. נדמה לי שכל מה שהסכנה מחמירה, מקרב המצב האוביקטיבי את האפשרות הזאת, שאיננה מציאותית עכשיו לרגל עמדת הממשלה שעדיין לא נתפכחה ואם תתפכח אולי יהיה כבר מאוחר. יש עוד כמה דברים שאנו חייבים לתבוע אותם מהממשלה ושאוּלֵי יהיה יותר קל להשיגם...יש לדבר על אמצעים של הגנה ממשית בהתאם למצב: קודם כל, הגנת החוף, אם לא על ידי צבא הרי לפחות בצורה שהממשלה החלה בה. אתם יודעים שהממשלה מלמדת 30 יהודים להשתמש בתותחים אנטי-אוויריים. אם מלמדים, פירושו של דבר שיש כוונה להביא לארץ תותחים כאלה. אנו צריכים להעיז להתערב בענינים אסטרטגיים, צריכים לדרוש תותחים ואימון של אנשים נוספים בשביל הגנת החוף".²¹⁵ גולומב ראה בתותחי חוף ותותחי הנ"מ כמרכיב מובהק של ביטחון היקפי. עם זאת לא נקטה ההנהגה היהודית צעדים משמעותיים בהקשר הגיוס, וגרירת הרגלים נמשכה.

ב-31 במאי הגיעו ממצרים עוד ארבעה תותחים 3.7 עבור הסוללה ה-28. כדי להשלים כוח אדם לתותחים החדשים, הושאלו, בתאריך ה-5 ביוני, קציני אחד ו-66 חוגרים מרגימנט²¹⁶ 106 (רויאל הורס' – R.H.A.),²¹⁷ אשר החלו להתאמן בתותחנות נ"מ, עד אשר יגיעו תותחנים מגויסים חדשים מאנגליה.²¹⁸

ב-3 ביוני אזרחים איטלקים קיבלו הוראה לעזוב את ארץ-ישראל²¹⁹, וב-10 ביוני 1940 הצטרפה איטליה לגרמניה והכריזה מלחמה על בריטניה וצרפת. המערכות נדרכו באחת – גם הבריטית וגם היהודית. הבריטים נערכו להגברת ההגנה על חיפה. התותחים נ"מ החלו להיפרס בהתאם לתוכנית (ראה תמונה מס' 1): שני תותחים בעמדת הרכרמל – שנקראה עמדה "A"; שני תותחים בחוות הדלק – ²²⁰טאנק פארם' – שנקראה עמדה "C"; השאר בשדה התעופה – עמדה "B". בחודש יוני נראו מידי פעם מטוסים מאיימים מעל לחיפה, וב-22 לחודש כבר נורו היריות הראשונות – 4 במספר – לעבר מטוס שנראה מאיים מעל עמדה "A".²²¹ בסוף החודש, ובעקבות המלצה מהמפקדה במצרים, הוזזה העמדה מחוות הדלק לבית החולים בעמדת "בת-גלים".

ב-23/6/1940 בישיבת הוועד הפועל הציוני נראה היה כי גם הדילמות וההתנגדויות של הנהגת הישוב הוסרו באחת. אמר יושב ראש הוועד, אוסישקין: "לפני כמה חודשים שהיו חילוקי דעות די חריפים ביני ובין אחדים מהיושבים פה אם אנו מוכנים לשלוח צעירי א"י לחזית המערבית או לא. השקפתי היתה – בשום אופן לא לשלוח. היום השאלה הזאת, כפי שביאר שרתוק, ירדה מהפרק. זה בא לרגל האסון הגדול שקרה לצרפת, שזה גם אסון בשבילנו...עכשיו זוהי רק שאלה של צבא בא"י ולהגנה

²¹⁴ ישיבת הוועד הפועל הציוני, מאי 1940, ארכיון תולדות ההגנה, תיק מס 80/479/51.

²¹⁵ שם.

²¹⁶ רגימנט תותחים בצבא הבריטי היה המקבילה למסגרת הגדודית בשאר הצבאות. תחת הרגימנט היו מס' משתנה של סוללות, בהתאם לסוג הרגימנט, ובתוכן מספר פלגות או מחלקות (troops) משתנה.

²¹⁷ אחד משלושה רגימנטים (104 ו-107) שהגיעו לארץ ב-20.2.1940, והיווה את הכוחות הארטילריים של דיביזיית השריון

מס' 1. מתוך יומן המלחמה של הדיביזיה, תיק מס' TNA WO 169/67.

²¹⁸ מתוך יומן המלחמה של הסוללה ה-28 תיק מס' TNA WO 169/315.

²¹⁹ יומן המלחמה של דיביזיה משורינת 1, תיק מס' TNA WO 169/65.

²²⁰ Tank Farm – נקרא המקום בו היו מרוכזים המכלים בהם היו 60 אלף טון דלק.

²²¹ מתוך יומן המלחמה של הסוללה ה-28 תיק מס' TNA WO 169/315.

על א'י. מובן, אם נחוץ – בעבר הירדן, בסואץ, בסוריה, אבל הגנה על א'י".²²² אוסישקין המשיך בדבריו וביטל את כל ההסתייגויות הקודמות – השירות תחת פיקוד אנגלי, השירות ביחידות מעורבות (יהודים וערבים), "אחת אני יודע" אמר אוסישקין "כל צעיר יהודי עם רובה ביד הוא פלוס גדול בכל התנאים..."²²³.

במסגרת המשך ההיערכות של דיביזיה רכובה 1, ובהתאם לאירועים במזרח הים התיכון, הקימה הדיביזיה ביוני 1940 את 'מפקדת אזור חיפה' (HQ. Haifa Base Area), שעסקה במנהלה ושליטה בתנועות.²²⁴ את המינוי קיבל בתאריך ה-14 במאי 1940 אלוף משנה ריצ'י, [Colonel A. Macd. Ritchie] תחתיו מונו שלושה קציני מטה (כולל עוזר המפקד) ועוד שלושה חוגרים בתפקידי פקידות ולוגיסטיקה. בין תפקידיו היו:

1. לפקד ולפקח על כלל המתקנים והבסיסים בחיפה – מבצעיים ואדמיניסטרטיביים.
2. לפקד ולפקח על כל החיילים המוצבים ושעוברים באזור חיפה, מחוץ ליחידות הקבועות של הדיביזיה הראשונה. זאת, למעט בעניינים מבצעיים ובענייני אימונים, שהיו תחת מפקד הדיביזיה.
3. אחראי ישירות למפקדת הכוחות למתן מענה לכל שאלה של מדיניות בנוגע לניהול כללי וארגון המרחב.

היחידות שהיו באחריותה בחיפה כללו את סוללת תותחי חוף 17, סוללת נ"מ כבד 28, גדוד באפס, יחידות לוגיסטיקה, סדנאות תיקון כלי נשק, ביה"ס למטה של המזה"ת ועוד יחידות קטנות. המפקדה הייתה אחראית גם על תנועות ממנה ואליה. מינוי ואילך מתוארות ביומן המלחמה של המפקדה כלל התנועות, לרבות של יחידות צרפתיות, וחלק ממשפחות החיילים, אשר נחתו בארץ לקראת כיבוש סוריה.

ב-1 ביולי 1940 הגיעו לחיפה רגימנט ארטילריה במילואים (Yeomanry)²²⁵ וגדוד חיל רגלים אוסטרלי (A.I.F. – Australian Imperial Force) להגנת חוף והגנת נ"מ בהתאמה. הכוחות שהו בבסיסים שונים בחיפה.²²⁶ אימונם נערך על ידי מפקדת הארטילריה של דיביזיה משורינת 1, ביחד עם הסוללה ה-17 והסוללה ה-28. הפקודה שהתקבלה בסוללה הייתה להכשיר שלוש סוללות הגנת חופים מתוך כוח המילואים הבריטי, ואימון הכוח האוסטרלי – 500 אנשים בקירוב – ככוח לחימה נגד מטוסים.²²⁷ בסה"כ: 69 קצינים, 22 נגדים מקצועיים ו-2300 חיילים. להכשרה הוקצו שבועיים²²⁸ והיא החלה ב-5 ביולי. מספר ימים לאחר תחילת האימון ניתנה הנחיה להפסיק את ההכשרה לזרקורים נגד מטוסים, ולאמן את כל הכוח כיחידות חוף.

²²² פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל הציוני, 23/6/1940 ארכיון ציוני מרכזי, תיק מס' S25/328.

²²³ שם.

²²⁴ יומן המבצעים של מפקדת אזור חיפה, 1 ביולי 1940, תיק מס' TNA WO 169/167.

²²⁵ היו אלו כוחות ה-yeomanry, סוג של כוח מילואים התנדבותי מרחבי, אשר הוקם בסוף המאה ה-18 להגנת האי, על בסיס אצילים ופועליהם. עם השנים הפך לחלק מהצבא הטריטוריאלי של בריטניה, במלחמת העולם השנייה היו חלק מכוחות אלו זמינים גם לשליחה אל מחוץ לבריטניה.

²²⁶ יומן המלחמה של 'מפקדת חיפה', יולי 1940, תיק מס' TNA WO 169/167.

²²⁷ יומן המלחמה של סוללה נ"מ 28, חודש יולי, תיק מס' TNA WO 169/315.

²²⁸ יומן המלחמה של הסוללה הכבדה ה-17, חודש יולי, TNA WO 169/284.

ההפצות הראשונות: כישלונות מבצעים

ב-15 ביולי בשעה 9:05 תקפו עשרה מטוסים איטלקים את חיפה, בשני גלים. תיאר מפקד סוללה נ"מ 28 את פרטי האירוע: בשעה 9:05 זיהתה עמדת תצפית בעתלית 5 מטוסים, והעבירה את הידיעה לחמ"ל שהעבירה לעמדת כרמל (A). האחרונה זיהתה 5 מטוסים גם היא וניסתה להזעיק את שתי העמדות האחרות – 'טאנק פארם' (C), ובתגלים (B). ההודעה לא הצליחה להגיע דרך החמ"ל, שהיה עסוק בהעברת הידיעה הראשונה. עמדת עתלית ניסתה להודיע ישירות לעמדת בתגלים, אך המרחק קצר מידי (9 מייל דיווח מפקד הסוללה), והידיעה הגיעה כשהמטוסים היו ממש מעל לעמדה. העמדה זיהתה את חמשת המטוסים טסים מכיוון 'אחזה' לכיוון העמדה, וירתה לעבר המטוסים 11 יריות. לא זוהו פגיעות, ומפקד הסוללה העיד על קשיים בניהול האש, לאור חוסר ניסיון של עבודה תחת הרעש של המטוסים.²²⁹

במסמך בשם "דוח וסכום הפצות חיפה" מה-28 ביולי 1940 כתב מרדכי נמצא-בי, יועץ ההסתדרות להגנה אזרחית²³⁰: "ההפצצה בוצעה מגבה [כך] רב, כדי 4000 מטר, ע"י 10 אוירונים בערך שבאו בשני גלים, עברו את קו החוף צפונית לעטלית והגיעו לאזור חיפה דרך הר הכרמל וההדר. הוטלו למעלה מ-50 פצצות ח.נ.מ... שהסבו נזק מה וגרמו לשרפה. הפצצות הוטלו ע"י כל גל של אוירונים בבת אחת... פצצות מספר נפלו באדמת חול קרוב לשני בניני תעשייה והקרובה ביותר נפלה במרחק 70 מטר מהבנינים. הנזק שנגרם ע"י פצצות אלו היה כמעט אפסי; מספר שמשות מנופצות, רסיס שחדר לחדר דרך חלון, סדקים בתקרת טיח... סך הכל של האבדות בנפש היה: 2 הרוגים (אחד נהרג במקום והשני מת מפצעיו בבית חולים. אחד מהשנים נהרג ע"י רסיסי זכוכית שהותזו משמשות המשרד שליחו עמד) ו-4 פצועים".²³¹

גם הנציב מקמייקל דיווח על התקיפה בדו"ח שנשלח בתאריך ה-23 ביולי, אל מפקדת האוויר של המזרח התיכון (A.O.C – Air Officer Commanding): "התקפה על חיפה בוצעה ב-15 ליוני בשעה 9:05 וכוונה לפגיעה בטרמינל של צינור הנפט (I.P.C. – Iraq Petroleum Company). עשרה מטוסים מסוג 'סבויה' לקחו חלק בשני גלים של 5 כל גל. שני הגלים התרכזו באותה המטרה והטילו את הפצצות סימולטאנית. ההתקפה ארכה 1.5 דקות. מערכות ההגנה נגד-מטוסים ירו 13 יריות לעבר המטוסים, האפקט לא ברור. 83 מכתשי פצצות נספרו לאחר מכן. שבע מיכלי דלק נפגעו... שלושה מהם בערו... נזק קל נגרם לצינור הנפט".²³²

למרות שגם הנציב וגם נציג ההסתדרות ניתחו את התקיפה מהזווית האזרחית, נציג ההסתדרות לא דיווח כלל על האתרים הצבאיים-בריטים שנפגעו, אפילו שנגרם להם נזק משמעותי, כדוגמה, המכלים שנפגעו בערו יומיים לאחר הפגיעה. מקמייקל מצידו לא הזכיר את התנהגות האזרחים, ואף לא את הבעיה שהייתה בהתרעה לתקיפה, כפי שהזכיר נמצא-בי: "אות אזהרת הפעולה (האזעקה) ניתן רגעים מספר לאחר גמר ההפצצה, בזמן שהאוירונים לא היו כבר בשמי חיפה. (ההפצצה נמשכה כשני רגעים). אות ההרגעה באם ניתן לא הגיע לאזני רוב התושבים כתוצאה מזה ישבו, למשל, האנשים של בית חרשת אחד כשעה וחצי בתוך המקלטים".²³³ צופרי ההרגעה הופעלו באיחור משום

²²⁹ נספח A ליומן המלחמה של חודש יולי, תיק מס' TNA WO 169/315.

²³⁰ בשנת 1939 הוטל על מרדכי, על ידי מפקדת ה"הגנה", לארגן את ההגנה מפני התקפות מהאוויר. מרדכי נסע להשתלם באנגליה, וכשחזר לארץ יצר יחד עם צוות את התשתית להגנה אזרחית. מרדכי מונה לראש ה.ג.א במלחמת העצמאות. הוא נהרג בתאונת דרכים בינואר 1949.

²³¹ "דו"ח וסכום הפצצות בחיפה", 28.7.1940, ארכיון חברת החשמל, תיק מס' A.506-6.

²³² "דו"ח ששלח מקמייקל למפקדת האוויר של המזרח התיכון בתאריך ה-23.7.1940, תיק מס' TNA CO 323/1787/54.

²³³ "דו"ח וסכום הפצצות בחיפה", 28.7.1940, ארכיון חברת החשמל, תיק מס' A.506-6.

שהיה חשש שהתושבים יחשבו כי מדובר שוב בהתקפה.

בהקשר האזרחי דיווח נמצא-בי: "הקהל העברי בחיפה התנהג בסדר גמור; לא היו בהלות, השרותים הופיעו בסדר לתחנותיהם והחיים בחיפה נכנסו למסלולם הרגיל תיכף בגמר ההפצצה. ההפצצה הזאת "הרגיעה" אפילו במידה ידועה את חיפה האזרחית, בגלל המטרה הברורה שְׂבָה ואשר לא חרגה במסגרת המטרה הזאת".²³⁴ בפן הצבאי העלה הנציב מקמייקל דרישה חדשה להגנה על חיפה: "אינני יודע האם קיימת כוונה לשלוח מטוסי קרב כדי להגן על חיפה כנגד פשיטות אוויריות. אני מבין את הקושי בהסטתם מאזורים אחרים, בכל זאת אטען שהימצאותם: (1) תאפשר השמדת המפציצים של הצד השני, או (2) תספק ביטחון כנגד השמדת מתקני הנפט והזיקוק, להם קיימת חשיבות אסטרטגית".²³⁵

ההתקפה האווירית הראשונה על חיפה הייתה הצלחה איטלקית. המטוסים מילאו את משימתם ללא הפרעה, והצליחו לפגוע במטרות. המערכת הצבאית כשלה מלהתריע על ההתקפה, כשלה להודיע על סיומה, כשלה בהגנה על האתרים הצבאיים ולא הצליחה לפגוע במטוסים בכניסתם למרחב וביציאתם. המערכת האזרחית כשלה מלהכין את האזרחים ואת המרחב כראוי. עם זאת, ניתן ללמוד מהדיווח של נציג הסוכנות כי הללו לא התרגשו יתר על המידה, ונהגו בקור-רוח. עם תחילת ההתקפות החל גם מערך ההגנה על חיפה להתארגן מחדש. ב-22 ביולי ניתנה פקודה לסוללה ה-17 לפנות את מחנה קישון, ולהעביר את התותחים למחנה בת-גלים. עוד בטרם התבצעה הפקודה, באותו היום, ניתנה פקודה לעצור את ההעברה, ככל הנראה בשל חוסר יכולת לאכסן את התותחים במחנה.²³⁶ במקביל באותו היום ניתנה פקודה להוציא את כוחות המילואים, אשר עברו הסבה לתותחנות חוף, בין הבסיסים בחיפה מחשש להתקפות נוספות.

בטרם הצליחו ליישם את הלקחים הותקפה חיפה בשנית, בבוקר ה-24 ביולי, באותה המתכונת. אך הפעם הייתה ההתקפה ארוכה יותר וקטלנית הרבה יותר. על פי הדיווח של מקמייקל ההתקפה החלה בשעה 8:52 בבוקר והמשיכה עד ל-9:22. 45 פגיעות זוהו במטרות שונות: משרדי חברת הדלק Shell Company Installation (סדש), מחסן ששימש לאכסון מתכות למטוסים נפגע ועלה באש, כמו גם מחסן גריז, מחסן דלק ומחסן מתכות נוסף. פצצות פגעו במצבורי זבל שעלה באש, וכן בסמוך לעמדת התותחים 'קישון'. בהתקפה זו נהרגו 46 בני אדם²³⁷ ונפגעו עשרות רבות. תותחי נ"מ ירו 29 יריות לעבר המטוסים, ולא הצליחו לפגוע בהם.

בסיכום התחקיר שביצע מפקד הדיביזיה הרכובה 1 נכתב: "חיפה היא נמל בעל חשיבות רבה בסדר העדיפות של בריטניה. ההגנה שלו צריכה להיות בעזרת ספינות בים המצוידות בטלגרף אלחוטי, ובוודאי על ידי שומרי אוויר המאוישים על ידי אנשי צוות בריטי, מטוסי קרב ועזרים מיוחדים אחרים. במקרה של חיפה כל העזרים הללו להגנה מפני תקיפה אווירית עוינת חסרים. לפיכך סביר להניח שניתן לתקוף את העיירה על ידי האויב שוב ושוב ללא יכולת תגובה של כוחותינו. קשה לראות כיצד אפילו מערכת האזהרה עם הארגון והמשאבים הנוכחיים יכולה להיות יעילה באופן סביר".²³⁸

מפקדת הארטילריה של המזה"ת שלחה מכתב נוקב למפקד העליון של המזה"ת בלשון הבאה:

²³⁴ ש.ם.

²³⁵ דר"ח ששלח מקמייקל למפקדת האוויר של המזה"ת בתאריך ה-23.7.1940, תיק מס' TNA CO 323/1787/54.

²³⁶ יומן המלחמה של הסוללה הכבדה ה-17, חודש יולי, TNA WO 169/284.

²³⁷ על פי הדיווח של מקמייקל נהרגו: אזרח בריטי, 28 ערבים ו-17 יהודים. נפצעו 3 שוטרים בריטים, 50 ערבים, 23 יהודים ושני אזרחים ארמנים.

²³⁸ סיכום מפקד הדיביזיה לתחקיר שביצע לתקיפה ב-24.7.1940, תיק מס' TNA WO 169/65.

"ההגנה האווירית של חיפה אינה מספקת ומחמירה, גם בשל מחסור במערכת מודרנית של התרעה מפני התקרבות של כלי טיס. עד כה נטשו את עבודתם עובדים רבים וכ-50 מהנדסים אמריקאים של I.P.C. ושל בתי הזיקוק. זה כמעט ודאי שהתקפות נוספות יהרסו את היכולת לאספקת נפט נוספת. מטוסי קרב ורדאר הינם הכרחיים להצבה באופן מידי, אם אספקת הנפט צפויה להמשיך".²³⁹ ב-31 ביולי דיווח מקמייקל על פגישה שקיים עם מנהלי בתי הזיקוק ומנהלי סדש. הללו קבלו בעיקר על החוסר במערכות התרעה לחיפה, ובבתי הזיקוק הבהירו כי המפעל עובד בלחצים גבוהים, אשר דורשים שלוש דקות על מנת להורידם, לפני שניתן לעזוב את המפעל "אם פצצה תפגע במפעל לפני שנוריד את הלחצים, האפקט יהיה הרסני".²⁴⁰ בעלי המפעלים העידו על ירידה של 80 אחוז במספר העובדים, וגם אלו שעדיין עובדים מצליחים להפיק רק 25 אחוז מהתפוקה הממוצעת שלהם.

גם בדו"חות הסוכנות היהודית ניכר הקושי בהתמודדות עם ההפצצות ללא התרעה, וללא יכולת להשמיע אותות-הרגעה. בדו"ח שכתב נציג הסוכנות, מרדכי נמצא-בי, הוא ניסה להתמודד עם הבעיה ולהציע לה פתרונות. הוא הציג כדוגמאות את ההתמודדות הפינית במלחמה עם רוסיה, ואת ההתמודדות הספרדית. המסקנה משתי הדוגמאות הייתה התעקשות על התנהגות אזרחית נכונה: הנחיה שלא לצאת מהמרחבים המוגנים (אישה נהרגה כשהלכה לחפש את בעלה), לא לצאת החוצה כדי לראות את המטוסים, לא להצטופף ברחובות ועוד. כמו כן המליץ נמצא-בי, לנקוט אמצעים כנגד אלו שהפרו את המשמעת.²⁴¹ כמענה לבעיה לפיה האזרחים לא ידעו להבדיל בין צפירת התרעה לצפירת הרגעה "הוחלט בחיפה שאת אותה ההרגעה יתנו הפקחים ע"י צלצול בפעמונים לאחר שיראו אוטומובילים נושאים שלט "הסכנה חלפה".²⁴²

בסיכום מכתבו כתב מקמייקל: "אני מבין שמפקד חיל האוויר שוחח עם מנהל בתי הזיקוק. הוא לא יכול היה להגיד לו מה הכוונות המדויקות שלו, אך הצהיר כי המצב במזה"ת לא מאפשר הסטת מטוסי קרב לארץ-ישראל. גם מערכת התרעה לא זמינה, וכי בין אם יינתן סיוע נוסף או לא יינתן המתקנים שלהם בהכרח יופצצו".²⁴³ הלחץ נתן את אותותיו, ובתכתובת פנימית עודכן מקמייקל כי מפקד חיל האוויר של המזה"ת מוכן לוותר על שלושה מטוסי 'הוריקן, מתוך השבעה שיש לו, ושליחיה ישלח גם מכ"ם.²⁴⁴

במקביל ללחץ להקצאת אמצעי הגנה ב-1/8 אורגנו היחידות מסביב לחיפה מחדש. מפקדת הסוללה ה-17 שישבה ב'מחנה כרמל' עברה לבסיס 'סטלה מאריס' על הכרמל, יחד עם התותחים ממחנה 'קישון' וכך גם מפקדת סוללה נ"מ 28.²⁴⁵ גם יחידות נוספות שישבו בחיפה שינו מיקום, אם כדי להגן עליהן ואם כדי שתוכלנה להגן בצורה טובה יותר על מרחבן. ההפצצות הפריעו להמשך ההכשרות של הכוח האוסטרלי, וגם הוא אורגן במספר נקודות מסביב לחיפה. התקיפות של האיטלקים נמשכו גם בחודשים אוגוסט וספטמבר, והפכו קטלניות יותר, בחיפה וביעד חדש – תל אביב. ב-6 וב-27 באוגוסט, וב-6 בספטמבר הותקפה חיפה בידי מטוסים איטלקים, אשר הסבו פגיעות זניחות ברכוש והרוג אחד. התותחים ירו לכיוון המטוסים וחלק גדול מפצצות המטוסים נזרק לים. בסיכום התקיפה ב-6 בספטמבר כתב מפקד הדיביזיה הרכובה 1: "התקרבות

²³⁹ מברק שנשלח ממפקדת הארטילריה של המזה"ת אל מפקדת המזה"ת, ב-26.7.1940, תיק מס' 323/1787/54 TNA CO.

²⁴⁰ מכתב של מקמייקל למפקדת חיל האוויר, 31.7.1940, שם.

²⁴¹ נמצא-בי מביא כדוגמה את היחס של הספרדים לאלו שביקשו לראות את קרבות האוויר ונפצעו אגב כך. הללו, לטענתו, קיבלו 'כרטיס צהוב', וכשהובילו לטיפול קיבלו אותו אחרונים.

²⁴² "דו"ח וסכום הפצצות בחיפה", 28.7.1940, ארכיון חברת החשמל, תיק מס' A506-6.

²⁴³ מכתב של מקמייקל למפקדת חיל האוויר, 31.7.1940, TNA CO 323/1787/54.

²⁴⁴ מכתב למקמייקל, 13.8.1940, שם.

²⁴⁵ יומן המלחמה של הסוללה ה-28, תיק מס' 169/315 TNA WO.

המטוסים דווחה לראשונה כשהיו במרחב של 28,000 יארד...זה לא הגיע לחמ"ל, לאור תקלה בהתרעה. ההתרעה הראשונה של החמ"ל הייתה כאשר המטוסים היו במרחק של 14,000 יארד, אז דווח על מטוס יחיד. אזהרה לא ניתנה בעצם עד שעמדה 'C' הייתה בקו ההפצצה. הדיווח על התקרבות של מטוס אחד בלבד נבע, כנראה, מכך שהמטוסים טסו בצמוד האחד לשני. קיים צורך לבדוק ולשפר את התרגולת ואת התקשורת של מערכת ההתרעה. אנחנו לומדים, לצערנו, רק מניסיוננו. עמדות התצפית על החוף לא מצליחות לתת התרעה...²⁴⁶ בסתירה לכך, בסיכום המודיעין הדיביזיוני של אותו השבוע נכתב: "העובדה לפיה הסירנות נשמעו ותותחי נ"מ פעלו לפני שהפצצות פגעו במטרות, יצרה אפקט על האוכלוסייה, בדומה לירי המדויק של התותחים. לכן, לא היו נפגעים בנפש ולא נגרם נזק".²⁴⁷ נכון יהיה להניח כי סיכום התחקיר היה מושפע ממה שהתרחש בשטח, ואילו הסיכום השבועי נכתב לאחר התברר הפרטים.

8- בספטמבר הופצצה חיפה מן האוויר בפעם החמישית²⁴⁸:

טבלה 2: פירוט יעדי התקיפה בהפצצה מה-8 בספטמבר 1940

מספר סידורי	מיקום הפגיעה	מספר פגיעות	נזק
1	תחנת הכוח	5	לוח בקרה, סוללות, מנוף
2	בית חימום	3	נזק קטן
3	מתקן עיבוד דלק מס' 1	3	נזק קטן
4	מתקן עיבוד דלק מס' 2	3	פגיעה ישירה
5	מגדלי קירור מים	9	פגיעות ישירות. הרס של אחד המגדלים
6	מחסני הנדסה	2	נזק קל
7	אזור סדנאות התיקון	3	אין נזק.
8	מפעלי דלק	2	נזק למכלי דלק.
9	אזור מכלי הדלק	1	ללא נזק
10	מפעלי חומצות	1	פגיעה ישירה. לא דווח על נזק
11	צינור הקיטור המרכזי	1	פגיעה ישירה
12	בתי הזיקוק	43	לא דווח על נזק

מהנתונים בטבלה עולים מספר דברים: האיטלקים לא כיוונו לפגיעה באוכלוסייה האזרחית; מודיעין המטרות האיטלקי היה מדויק; מערך ההתרעה הבריטי כשל; ככל שמדווח בדו"חות הבריטים, מערך ההגנה האווירית שהיה פרוס בחיפה לא הצליח לפגוע במטוסים האיטלקים. בהתקפה זאת המטוסים האיטלקים הגיעו מכיוון מטולה, חצו בין סאסא ל'עקרת', הפציצו את חיפה ויצאו דרך זיכרון יעקב לכיוון החוף. בפעם הבאה הם דווחו עוברים ליד יפו.²⁴⁹ שלא כמו בתקיפות הקודמות בהן הגיעו מדרום מערב, או ממערב, כאן הגיעו המטוסים בטיסה ארוכה ולמרות זאת לא זוהו ולא נתקפו בדרך.²⁵⁰ האיטלקים ביקשו לפגוע במשאבי המלחמה של הבריטים והצליחו בכך בתקיפה זאת. לא כך היה ב-9 בספטמבר בהפצצה על תל אביב, ההפצצה הרצחנית ביותר על ארץ-ישראל בימי

²⁴⁶ מסמך "דיווח על הפשיטה האווירית ב-6 בספטמבר 40", מפקד דיביזיה רכובה 1, תיק מס' 169/65 TNA WO.

²⁴⁷ סיכום מודיעין של דיביזיה רכובה 1, מהשבוע שבין ה-2 ל-9 בספטמבר, תיק מס' 169/65 TNA WO.

²⁴⁸ דיווח על התקיפה שהתקיימה ב-8.9.1940, תיק מס' 169/65 TNA WO.

²⁴⁹ סיכום מודיעין של דיביזיה רכובה 1, מהשבוע שבין ה-2 ל-9 בספטמבר, תיק מס' 169/65 TNA WO.

²⁵⁰ מקרה מעניין מדווח בתקיפה זאת היא הפצצת הכפר דאמון (AD-DAMUN). האיטלקים זרקו על הכפר 19 פצצות ופצעו אחד מאזרחי הכפר.

מלחמת העולם השנייה בה נהרגו 125 אנשים, ועשרות נפצעו.²⁵¹ השונה הוא שתל-אביב לא הייתה מוגנת כלל, אולם כמו בחיפה גם בתל-אביב נערכו הדרכות ואימונים לתושבים.

בתאריך ה-21 בספטמבר הופצה חיפה שוב, והפעם נהרגו כ-35 בני אדם.²⁵² ההתקפה היוותה הצלחה גדולה לאויב, וכישלון גמור למערכת ההגנה. מהתחקיר הבריטי עלו הפרטים הבאים: המטוסים זוהו על ידי אחד התותחים בשעה 13:59, והאזעקה הופעלה בחמ"ל ההגנה האווירית. ההתקפה החלה בשעה 14:02. בהתקפה השתתפו 8 מטוסים, בחמישה גלי התקפה, בהפרשים של כדקה בין הגלים. כל ההתקפה ארכה בין 7 ל-10 דקות. תותחי סוללה 28 דיווחו כי פגעו בשני מטוסים לכל הפחות, אחד מהם נראה צולל לתוך המים. למרות הפגיעות, סיכם מפקד ההגנה הארטילרית על חיפה (O.C.R.A. Fixed Defences, Haifa) שזו הייתה ההתקפה הכי ממוקדת שהייתה על חיפה, והכי קטלנית.²⁵³ גם בתקיפה זאת, ועל פי המטרות שנתקפו, חיפשו האיטלקים את המתקנים הקשורים לשינוע וייצור הנפט. מהדיווח המודיעיני של הדיביזיה עולה כי ההתרעה הושמעה שלוש דקות לפני ההפצה, זמן מספק כדי לתפוס מחסה.²⁵⁴ עד לסוף שנת 1940 הותקפה חיפה עוד פעמיים.²⁵⁵

טבלה 3: פירוט התקיפות האווירות על חיפה עד סוף שנת 1940²⁵⁶

הערות	נפגעים/נזק	כמות יריות מתותחי הנ"מ	כמות מטוסים	תאריך	
	הרוג 1, פצועים 14	11	10	15.7	1
	הרוגים 46, עשרות פצועים	2	15-20	24.7	2
ירי משלושת העמדות של הסוללה בפעם הראשונה ומאז כמעט בכל התקפה; התראה לא הגיעה, שוב בגלל טלפוניה גרועה.	הרוג 1, פצועים 8	58	10	6.8	3
	פצועים 25	43	10	27.8	4
		58	4	6.9	5
	0	7	8	8.9	6
התקפה מורכבת בחמישה גלים. גרמה ל-44 הרוגים ונזק רב ברכוש	הרוגים בין 32 ל-40 (מחלוקת) בין שני דיווחים של הדיביזיה ה-1, פצועים כ-60	138	8	21.9	7
		73	10	26.9	8
התקפה על הנמל. נשמעה התרעה ממכ"ם שישב בירושלים, מתוך הדיווח הבריטי על התקיפה	פצועים 10	101	7	29.9	9
זאת לא הייתה תקיפה, כנראה מעבר מטוסים מעל חיפה בלבד		11	לא ידוע	10.12	10

²⁵¹ להרחבה על התקיפה הקטלנית בתל אביב ניתן לעיין בדו"ח "הפצצת תל-אביב ביום 9/9/40, אשר הגיש יועץ הסוכנות היהודית לענייני הגנה אזרחית (ה.ג.א.), ח. הלפרין, לראש עיריית תל אביב, בתאריך 17.9.40. ארכיון חברת חשמל, תיק מס' A506-6.

²⁵² בדו"חות הבריטיים קיימים דיווחים שונים לגבי כמות ההרוגים.

²⁵³ דו"ח פשיטה אווירית על חיפה, 21.9.1940, תיק מס' TNA WO 169/169.

²⁵⁴ דו"ח המודיעיני של הדיביזיה הרכובה 1, מהשבוע שבין ה-16 ל-23 בספטמבר, תיק מס' TNA WO 169/65.

²⁵⁵ טבלת תקיפות בחיפה בשנה הראשונה למלחמה.

²⁵⁶ הטבלה מתבססת על דוחות ממקורות שונים: סוללת הנ"מ 28, מערך הנ"מ של חיפה ודוחות מפקד הדיביזיה הרכובה 1. למרבית התקיפות קיימים דיווחים בכל אחת מהיחידות שלעיל.

סיכום

בניגוד לנהוג לחשוב, ההגנה הבריטית על חיפה, הנמל וסביבתו בעיקר, לא הייתה תוצר של הערכת המצב לקראת מלחמת העולם השנייה. החשיבות הצבאית שניתנה לחיפה בעקבות 'משבר טאבה', היוותה תחילתו של תהליך אשר כלל את חיבור העיר במסילות הרכבת לאורך אזור החוף, הקמת נמל עמוק-מים, הנחת צינור הנפט מפירפופ ולבסוף הקמת בתי הזיקוק. עם התרבות הנכסים החשובים בעיר, נבחנה גם רמת ההגנה על נמל חיפה וסביבותיו. פתיחת מלחמת העולם השנייה הייתה זרז לאישו של מערך ההגנה שמתוכנן, מהר יותר מהצפוי, טרם פתיחת המלחמה.

הבריטים והיהודים זיהו נכונה את האתגרים האסטרטגיים והטקטיים, ואת ההזדמנויות שאתגרים אלו יצרו עבורם. שני הצדדים הבינו כי קיימת מדינה אחת עיקרית אשר חפצה בדריסת רגל במזרח הים התיכון. הבריטים התכוננו לעימות עם איטליה במשך שנים ובהקשר זה הציבו את ארבעת תותחי החוף בשנת 1935 בחיפה, בעת המלחמה האיטלקית בחבש. גם היהודים זיהו את איטליה כאיום על הבריטים. בשנת 1938 כתבו אלעזר (לסיה) גלילי ואליעזר ליבנשטיין (ליבנה) שני חברי מפא"י תזכיר בשם "ההגנה העברית בא"י והמדיניות הסטרטגיה [כך] של האמפריה הבריטית" לדרישתו של חיים ויצמן, ובו קבעו: "התמורה הגדולה בתכניות ההגנה של האמפריה הבריטית באה עם התברר העובדה שאין הים התיכון יכול לשמש יותר מעבר לצי המסחרי ולאניות-אספקה במקרה של מלחמה, אשר איטליה תשתתף בה מצד המעצמות האויבות".²⁵⁷

הבריטים ביקשו להגן על הנכסים האסטרטגיים בחיפה. לשם כך נעשתה עבודת מטה במשך שנה וחצי, אשר הניבה תוכנית הגנה מסביב לעיר אשר כללה: פריסת תצפיות, ארגון מערכת התרעה, אימון של אזרחים להתנהגות תחת התקפות ופריסת תותחי הגנה – חוף ונגד-מטוסים. ברגע האמת מערך ההגנה כשל. סיכם את הדברים מפקד הדיביזיה הרכובה 1, בסיכום ההפצצה של ה-6 בספטמבר (כמעט חודשיים לאחר תחילת ההפצצות): "קיים צורך לבדוק ולשפר את התרגולות ואת התקשורת של מערכת ההתרעה. אנחנו לומדים, לצערנו, רק מניסיוננו. עמדות התצפית על החוף לא מצליחות לתת התרעה...".²⁵⁸ התרעה היא הבסיס ההכרחי להתמודדות עם התקפות אוויריות.

הכישלון לא נמדד רק, בהצלחת האיטלקים להפציץ את המתקנים המוגנים בחיפה, וגם לא רק במוות של האנשים כתוצאה מההתקפות, אלא בשיתוק הכללי בו היה נתון מערך ההגנה בזמן ההתקפות; תותחי הנ"מ לא הצליחו להגיב בזמן, התצפיות לאורך החוף לא התריעו בזמן, והאזרחים לא היו מאומנים דיים להתנהגות נכונה. לכישלון מערך ההגנה סיבות לא מעטות, אך 'הפתעה' לא הייתה אחת מהן. המערך נפרס זמן מספיק מראש, זהות המאיימים הייתה ידועה וגם האפשרויות אשר עמדו לרשותם זוהו נכונה. עם זאת היה ניתן להבחין כי תוצרי הערכת המצב הבריטיים לא היו ממוקדים – לא בסוג האיום, לא במיקום ולא בזמן בו יתמש; התצפיות לא היו מאומנות; תשתיות ההתרעה – העברת הודעות ואזעקה – לא היו כשירות למשימה.

זאת ועוד, ראוי לזכור כי ההתקפות על חיפה התרחשו אחרי שנה שלמה שבריטניה הייתה נתונה במלחמה, כך שניתן לומר בביטחון כי היה לכוחות שהות ללמוד ולהיערך. זוות נוספת לכישלון המערך הוגדרה בספטמבר 1940 עלידי מפקד הדיביזיה הרכובה 1: "בפועל, רגימנטים היו יכולים להיות מאומנים הרבה יותר טוב והיו יעילים הרבה יותר עד שאיטליה הכריזה מלחמה, אילו ניתנה

²⁵⁷ "ההגנה העברית בא"י והמדיניות הסטרטגיה של האמפריה הבריטית", מחברים גלילי אלעזר, וליבנשטיין (לבנה) אליעזר, ארכיון תולדות ההגנה, תיק מס' 801479\33.

²⁵⁸ מסמך "דיווח על הפשיטה האווירית ב-6 בספטמבר 40", מפקד דיביזיה רכובה 1, תיק מס' 169/65 TNA WO.

הסמכות זמן קצר לאחר ההגעה לארץ לסוגיה המקומית, לרכישה או לייצור שהיו לקויים".²⁵⁹ לבעיות המערכתיות של מערך ההגנה, נוספו על ידי מפקד הדיביזיה גם בעיות טכניות אשר פגעו בכשירות. האינטרס היהודי הבטחוני העיקרי היה להכשיר צבא אשר יוכל לשמור על הישוב מפני התקפות מבפנים, ולהיות מסוגל להגן על טריטוריה יהודית ריבונית לכשתקום. גם ההנהגה היהודית כשלה בהגדרה מציאותית של מטרותיה בתום שנה מתחילת מלחמת העולם השנייה. לבריטים היו חסרים חיילים, ועדיין ההנהגה היהודית לא זיהתה את החולשה הבריטית כהזדמנות שלה. בסוף שנת 1940 היו מגויסים לצבא הבריטי רק כ-4500 ארצישראלים, מרביתם, כ-2400 היו 'חפרים' אשר התגייסו בחלקם ישירות על ידי הצבא הבריטי שלא חיכה לסיום המשאומתן עם ההנהגה היהודית.²⁶⁰ לשני הצדדים היה מרחב הסכמה אחד – ההגנה על חיפה. הבריטים נזקקו לכוח האדם היהודי, וההנהגה היהודית רצתה לרכוש ידע מנת להקים צבא שמסוגל להגן על טריטוריה יהודית ריבונית כשזאת תוקם. להנהגה היהודית הייתה מודעת לחשיבות התותחים במסגרת צבא כפי שעולה מהתוכניות לארגון כוחות הגנה טרם פרצה מלחמת העולם. כוחות התותחנים, ודאי אלו להגנת חיפה, לא תוכננו ליציאה מן הארץ, מה שתאם את הקריטריונים של ההנהגה היהודית. לאורך הצטלבות האינטרסים, היה ניתן לחשוב כי תהיה לשתי ההנהגות את המוטיבציה לאייש ענף חיוני זה.

לאור החשיבות שהייתה לדריסת הרגל בענף התותחנות עבור התכנון העתידי של צבא יהודי, היה ניתן לצפות כי הללו שהתגייסו לסוללה ה-17 יזכו לתמיכה ממוסדות השלטון. לא כך הוא, התותחנים שהתגייסו זכו להתעלמות המוסדות. במהלך שנת השירות הראשונה חוו החיילים התנהגות לא הולמת כולל מקרים של אלימות, מצד הבריטים, ומהצד השני התעלמות מצד המוסדות היהודיים. הציפיה של הבריטים הייתה למצוא כוח אדם ברמה נמוכה מבחינת השכלה ומעמד סוציאקונומי, ואילו התותחנים היו, ברובם, ההיפך הגמור מכך. התפקיד של המגייסים היהודים היה לגשר על הפערים הללו, ולדאוג להתפתחות החיילים בתוך הענף.

השנה הראשונה של ההגנה על חיפה לא הייתה מזהירה מהיבטים האנושיים והמבצעיים. ניתן להניח שהיהודים לא הצליחו לנצל את ההזדמנות בלהט ההתנגדות לספר הלבן, והאיבה הביך-קהילתית. מהצד הבריטי, היו אלו גם ההתנגדות לצבא יהודי, ובנוסף 'המלחמה המדומה' אשר הביאה לשאננות והרחיקה, את הצורך לחשוב בצורה יצירתית על פתרון בעיות מעין אלו. כאשר החלו ההתקפות על הארץ, נאלצו שני הצדדים להגמיש את עמדותיהם, ולפעול על-מנת לחזק את מערכי ההגנה, על מנת למנוע את הצלחת האויב.

²⁵⁹ מסמך של מפקד הארטילריה של דיביזיה רכובה מס' 1 בנושא הציוד שניתן ליחידותיו, 12.9.1940, תיק מס' TNA WO 169/167.

²⁶⁰ נתוני הגיוס נלקחו מתוך: גלבר, יואב, תולדות ההתנדבות – בין בריטים ערבים וגרמנים, כרך ד', הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשל"ט, עמ' 300.

ביבליוגרפיה

ארכיונים

1. הארכיון הציוני המרכזי.
2. ארכיון צה"ל.
3. ארכיון תולדות ההגנה.
4. ארכיון חברת חשמל.
5. The British National Archives.
6. ארכיון ההסתדרות – מכון לבון.
7. ארכיון התותחנים הבריטי בלארק-היל.

ספרים

1. אבידר, יוסף, **בדרך לצה"ל**, 'הוצאת מערכות', ת"א, 1970.
2. אייל, יגאל, **האינתיפאדה הראשונה : דיכוי המרד הערבי על-ידי הצבא הבריטי בארץ-ישראל, 1936-1939**. "מערכות", תל-אביב, 1998.
3. אליאב, לובה, **אריה, הרוח לא יקח**, הוצאת עם עובד, שנת 1998.
4. ביוור אנטוני, **מלחמת העולם השנייה**, הוצאת ידיעות אחרונות וספרי חמד,
5. גלבר, יואב, **מצדה: ההגנה על ארץ-ישראל במלחמת העולם השנייה**, הוצאת אוניברסיטת בר אילן, תש"ן – 1990.
6. גלבר, יואב, **תולדות ההתנדבות – התנדבות ומקומה במדיניות הציונית והישובית 1939-1942**, כרך א', הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשל"ט.
7. גלבר, יואב, **תולדות ההתנדבות – בין בריטים ערבים וגרמנים**, כרך ד', הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשל"ט.
8. דרור צביקה, **מצביא ללא שררה – סיפור חייו של יצחק שדה**, "הזקן", הוצאת הקיבוץ המאוחד, ישראל, 1996.
9. יעקב מרגלית (עורך), **הנני, שלחני: מתנדבים בצבא הבריטי כותבים**, הוצאת יד טבנקין המכון לחקר כוח המגן, הוצאת הקיבוץ המאוחד, ישראל, 1985.
10. ספר הצוות של תותחי החוף משנת 1934 Gun Drill for 6-inch B.L. Marks VII.
11. סייקס, כריסטופר, **מבלפור עד בוויין: מאבקים על ארץ-ישראל**, הוצאת מערכות, מהדורה שנייה – ספטמבר 1975.
12. ברוכין, ברוך, **פעם תותחן תמיד תותחן**, סיפורם של ראשונים, הוצאת איגוד התותחנים בישראל, ישראל, 1987.

13. צ'רצ'יל, וינסטון, **מלחמת העולם השנייה: חשרת הסופה**, כרך ראשון, הוצאת עם הספר, תל-אביב, תשי"ז.
14. קדיש, אלון, **למשק ולנשק: ההכשרות המגויסות בפלמ"ח**, המרכז לתולדות כוח המגן ה"הגנה" ע"ש ישראל גלילי, תג הוצאה לאור, תשנ"ה, 1995.
15. קריב, יוסף (עורך), **דב הררי ברגר**, שנת 1957, תשי"ח, דפוס "דבר".
16. שפי, יגאל, בן ארצי, יוסי, **לכבוש את חיפה: המודיעין הבריטי והתכנית לכיבוש צפון ארץ-ישראל, 1907**, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, 2018.
17. Dear I.C.B. (General Editor) and Foot, M.R.D. (Consultant Editor), **Oxford Companion to World War 2**, Oxford University Press, New-York.
18. French, David, **Raising Churchill's Army the British Army and the war against Germany, 1919-1945**, Oxford University Press, Oxford; New York, 2001.
19. Maurice-Jones K. W. col., **The History of Coast Artillery in the British Army**, the Naval & Military press Ltd., Digital version converted and published in 2012 by Andrews UK Limited.
20. Sharfman, Daphna, **Palestine in the Second World War: strategic plans and political dilemmas, the emergence of a new Middle**, East Sussex Academic Press, Brighton, 2015.

מאמרים

1. ביגר, גדעון, **התפיסה האסטרטגית של חיפה בעיני הממשל הבריטי**, בתוך: נאור, מרדכי, בן ארצי, יוסי, **חיפה בהתפתחותה 1918-1948: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר**, יד יצחק בן-צבי - המחלקה לחינוך והדרכה, ירושלים, 1990.
2. בן ארצי, יוסי, **ייחודה של חיפה והתפתחותה בתקופת המנדט**, בתוך: נאור, מרדכי, בן ארצי, יוסי, **חיפה בהתפתחותה 1918-1948: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר**, יד יצחק בן-צבי - המחלקה לחינוך והדרכה, ירושלים.
3. ברטל, ישראל, ובן-אריה, יהושוע, **ההיסטוריה של ארץ-ישראל - שלהי התקופה העות'מאנית (1799 - 1917)**, ירושלים, יד יצחק בן-צבי כתר הוצאה לאור, 1983.

4. גלבר, יואב, **צבא סדיר מול מחתרת; הקמת הכוח הצבאי של היישוב במלחמת-העולם השנייה**, קתדרה: לתולדות ארץ-ישראל וישובה, 13, 1976.
5. חירם, דן, **הקמת חיל התותחנים – מה למדנו ומה לא למדנו בצבא הבריטי**, ירחון מערכות, גיליון מס' 298.
6. כרמל, אלכס, **חיפה בסוף התקופה העות'מאנית**, סידרת עידן 12, הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
7. סופר, ארנון, **חיפה ועורפה בתקופת המנדט הבריטי**, בתוך: נאור, מרדכי, **בן ארצי, יוסי, חיפה בהתפתחותה 1918-1948: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר**, יד יצחק בן-צבי - המחלקה לחינוך והדרכה, ירושלים, 1990.
8. פיין, יונתן, **פיתוח נמל חיפה במדיניות הבריטית 1906-1924: שיקולים אסטרטגיים**, קתדרה 89, תשרי תשנ"ט, 1998.
9. שטרן, שמעון, **המאבק על הקמת נמל חיפה בתקופת המנדט הבריטי**, קתדרה 21, תשרי תשמ"ב, 1981.
10. שטרן, שמעון, **הנמל בחיפה**, בתוך: נאור, מרדכי, **בן ארצי, יוסי, חיפה בהתפתחותה 1918-1948: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר**, יד יצחק בן-צבי - המחלקה לחינוך והדרכה, ירושלים, 1990.
11. שטרן, שמעון, **נמל בחיפה – מדוע?**, שנתון "שאנן" – כתבעת רבת-חומי לעיון ומחקר, שנתון המכללה האקדמית הדתית לחינוך, קרית שמואל, חיפה, כרך ט', תשס"ד, אפריל 2004.
12. שפר, גבריאל, **עקרונות הפרגמאטיזם הבריטי - הערכה מחדש של המדיניות הבריטית כלפי ארץ-ישראל בשנות השלושים**, קתדרה: לתולדות ארץ-ישראל וישובה, חוברת מס' 29, תשמ"ד, ספטמבר 1983.
13. Tallon N James, **Allies and Adversaries: Anglo-Ottoman Boundary Negotiation in the Middle East, 1906-1914**, Britain in the Islamic World Imperial and Post-Imperial Connections, Palgrave Macmillan, 2019.
14. Arielli, Nir, **Haifa is still Burning: Italian, German and French Air Raids on Palestine during the Second World War**, Middle Eastern Studies, Vol. 46, No. 3.

עבודות

1. שקד-מלמד, נבט, כשלון ידוע מראש: סיפורה של הליגה להתקרבות
ושיתוף יהודי-ערבי 1939-1947, עבודת הגשה לתיזה, אוניברסיטת חיפה,
2013.

נספחים

נספח 1: עלויות להצבת מערך התותחים להגנה על חיפה – 3.4.1939 – מתוך תיק מס' CO

323/1654/37

8. Cost of modernizing defences and accommodating the garrison.

No money has been allotted to the War Office for the purpose of modernizing the defences of Haifa, and in order that the Sub-Committee may be presented with the complete picture of what it would involve financially, the approximate cost of the above programme is set out below:-

<u>Coast Defences.</u>		<u>Capital</u>	<u>Annual.</u>
Kishon Battery	Two 6"15 ⁰ Two D.E.Ls. Convert to permanent emplacements etc. 1,000 rounds modern ammunition	42,000 12,000	- - -
Mount Carmel Bty.	Two 6"45 ⁰ (new guns) Two D.E.Ls. instal and provide B.O.Ps. B.P.R. etc. 1,000 rounds modern ammunition	67,000 12,000	- - -
Port War Signal Station		3,000	-
A.M.T.B. Defences (on mobilization)	Two 6-pdr. equipments Seven D.E.Ls. 4,000 rounds	59,000 5,000	- -
Fortress communications (Coast defence and anti-aircraft)		29,000	
Accommodation (semi-permanent) for C.D. personnel including married quarters (12 officers and 268 Other Ranks)	(a)	43,000	44,000
<u>Anti-Aircraft Defences.</u>			
8 - 3.7" guns, 8,000 rounds, magazines		150,000	} 32,000
4 - Bofors 40 mm. and 12,000 rounds		35,000	
12 - A.A. Searchlights		36,000	
Accommodation (semi-permanent) for A.A. personnel, including married quarters (12 officers and 430 Other Ranks).		80,000	65,000
Miscellaneous and land (taken figure).		62,000	-
		<u>£635,000</u>	<u>£141,000</u>

Note:-

(a) If the personnel for manning the Suez Canal Coast Defences are no longer required to be quartered at Haifa, a saving of £10,000 will be effected.

- (b) Accommodation figures are for British personnel. If Cypriots are employed the cost would be less.
- (c) The approximate cost of installing a battery of two 9.2" twin turrets would be £300,000.

(Signed) H.G. EADY.
COL. G.S.

for Director of Military Operations
and Intelligence.

Richmond Terrace, S.W. 1.,
6th April, 1939.

נספח 2: מבנה התקן של יחידת נ"מ - בפורוס 40 מ"מ - שתוכננה להיפרס בחיפה - יולי 1939 -

מתוך תיק מס' TNA CO 323/1654/37

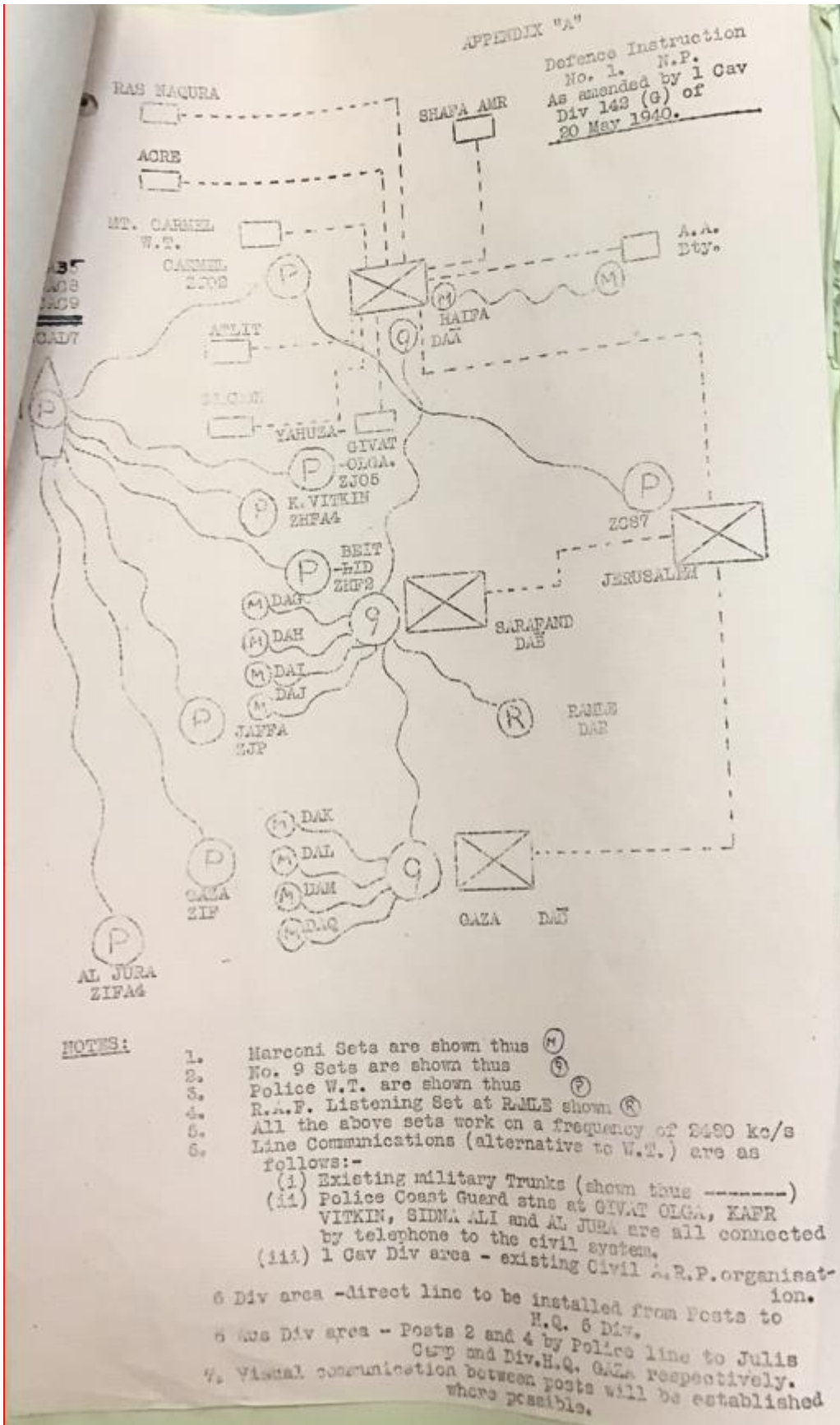
3

Peace Establishment
for a Light A.A. Troop armed with four 40 m.m. Mark I guns.

Detail	Headquarters	4 Subsections each	Total Troop
Subaltern	1	-	1
Serjeants	-	1	4
Bombardiers	-	1	4
Tradesmen	1	-	1
Gunners	4	6	28
Total rank and file	5	7	33
Total other ranks	-	8	37
Total all ranks	5	8	38
Lance appointments included in above numbers:-			
Lance serjeants	-	-	1
Lance bombardiers	-	-	3
Distribution of duties of rank and file:-			
<u>Tradesmen -</u>			
Artificers R.A.	1	-	1
<u>Non-tradesmen -</u>			
Telephonist	1	-	1
Gun detachments	-	5	20
Ammunition numbers	-	2	8
Clerk	1	-	1
Storeman	1	-	1
Batman	1	-	1
Total non-tradesmen	4	7	33
Total rank and file	5	7	33
<u>Civilians -</u>			
Cooks	1	-	1
Sanitary duties	1	-	1
Total civilians	2	-	2

te:-

- (1) Servants are not normally provided for officers and serjeants messes when the number of members is less than 5 and 6 respectively.
- (2) Casualties are provided on a percentage basis (in British regular units but only to allow provisions not for war).

1948/801

Army Form B 298 A.
(Palestinian)

**NOTICE TO BE GIVEN TO A PERSON AT THE TIME
OF HIS OFFERING TO JOIN THE**

You (Name) Ernst MIDOVSKI

are required to attend forthwith at Barzel A.D. Haya for the purpose of appearing before a Magistrate or Attending Officer to be attended for His Majesty's Regular Army in which you have expressed your willingness to serve.

The General Conditions of the Contract of Enlistment that you are about to enter into with the Crown are as follows:—

1. You will engage to serve His Majesty as a soldier of the Regular Forces for the duration of the present emergency, provided His Majesty should so long require your services.
2. You will be selected for General Service and an enlistment you may be appointed to such Corps as the Army Council or other competent military authority may think fit, and may be transferred from time to time to any other Corps, and may be posted from time to time to any regiment, battalion or other military body (including a regiment, battalion or other military body of the regular forces) within the Corps to which you have been appointed or to which you may be transferred.
3. If you are still serving at the termination of the emergency you will be discharged with all convenient speed as soon as your services can be dispensed with therewith. If at that time you are serving out of the country in which you enlisted you will be sent to that country free of expense.
4. When attended by the Magistrate or Attending Officer you will be liable to all the provisions of the Army Act for the time being in force.
5. You will be required by the Magistrate or Attending Officer to answer the questions printed on the back hereof, and you are warned that if you make at the time of your attendance any false answer to him you will thereby render yourself liable to punishment.

Signature of the Person Ernst Midovski
Serving the Notice

(1239) טופס חויל רשמי של ארנסט מידובסקי (מיו) (1239)

CIVILIAN EMPLOYEES EMPLOYED WITH BRITISH FORCES IN PALESTINE
CONTRACT OF SERVICE.

I, the undersigned, Ernst MIDOVSKI (Nationality) Polish of Warsaw hereby agree to be employed by the Palestine Emergency Force as Soldier commencing on the 7th day of February 1948 under the following conditions:—

- (a) I recognise that during the period of my employment, the terms of my service are governed by the Regulations, 1920, as approved by the Army Council, and as they may be amended or varied from time to time, and as contemplated by the Regulations for employment of civilians in the Palestine Command.
- (b) I am to receive pay at the rate of £10.00 per week (for all the work) or at such other rate as shall be fixed for me.
- (c) Board, food and accommodation will be supplied free of charge.
- (d) If my services are dispensed with by the Head of the Service or Department under whom I am employed on notice of one week or such longer period as may be specified in the case of irregular or absentees, or should the general Officer commanding be a soldier, I may be discharged without notice of any kind. I understand that if I wish to resign voluntarily I shall be required to give such period of notice as is required by the regulations under which I am employed.
- (e) I understand that when employed by, or in the service of or accompanying His Majesty's Military Forces when on active service, I would become subject to military law under the Army Act.

Place Warsaw Signature Ernst Midovski
Date 10/2/48

חותם תסקרת חויל מיוו"ד (939)

Defense of Haifa 1939-1940: The Origins of Jewish Artillery in Palestine

Itzhak-Tsach Moshe

Summary

The work describes the processes of planning, organizing and the operating of the defense array built by the British in Haifa port and its surroundings during the years 1939-1940. The process of planning the defense of Haifa has begun long before the preparations for World War II. However, its breaking accelerated the transition from planning to execution, something which involved cooperation with the leadership of the Jewish 'Yeshuv'. The work will describe the British plans for the defense of Haifa, the cooperation for its implementation, and will look at a case study – the recruitment of the Jewish coastal artillerymen to the British coastal artillery battery that defended Haifa.

In the first decade of the twentieth century, when the British Empire made preparations for a possible upcoming war against The Ottoman Empire, it identified Haifa as the preferred landing beach for military forces in the eastern Mediterranean. The need for such a plan arose from the British fear that the Ottomans and their allies would try to move forces to take over the Suez Canal, based on the Hejaz railway. Haifa Bay was chosen as the appropriate point to land due to the natural protection by the mountains surrounding it, and the fast and convenient way from it, including via the Haifa branch's railway, towards the main route Hijaz railway. After the First World War, when the British received the mandate over the country, Haifa was chosen as the place to build a deep-water port for coast between Alexandria and Beirut. The port was designated for both military and civilian purposes. The original uses intended for the port of Haifa were an anchorage for destroyers, an anchorage for merchant ships, a base for the Air Force, and a civilian air infrastructure.

When it was established in 1933, the port was categorized into the lowest level of protection: level 'C'. Following the beginning of the war in Abyssinia in 1935 and the rise of the Italian threat, the defense of the port was elevated to level 'B' thus it was equipped with four coastal guns, but with no standing operating personnel. With the accumulation of assets in the vicinity of the port - the fuel reservoir, and the decision to build the refineries in 1938, the Royal Admiralty initiated staff work to raise the port to the 'A' level of protection. This level necessitated the existence of standing defense units throughout the year. In conjunction with military process, the High Commissioner to Palestine, Sir Harold McMichael started a civilian staff work for organizing the defense of Haifa. World War II began before these works were carried out, and they were partially completed by the end of its first year. A Coastal Defense battery and an Anti-Aircraft gun battery were deployed to Haifa, the only location in Palestine that was given a defense from air and sea attacks.

As early as 1937, in preparation for the publication of the conclusions of the 'Peel Committee', the leadership of the Jewish 'Yeshuv' started planning a Jewish military force. The Jewish leadership prepared for several scenarios: For the continuation of the Arab attacks on the Jewish settlements and transportation, and for defending the Jewish territory, should it to be founded. In both areas the Jews had to lean on the British, both in training and in equipment. The British for their part, refused to train a Jewish military

force, except for police duties, so as not to anger the Arab population in the country and in the region. Even after the outbreak of the war, they initially agreed to recruit soldiers only for auxiliary jobs only. 'Yeshuv' leadership cooperated with the British recruiting method, albeit in a reluctant manner, and opened negotiations with the government.

The British wanted to recruit every person who was qualified for their needs, the Jewish leadership opposed to this. It is evident that the importance of supporting the British was clear to the Yeshuv's leadership, however for the sake of appearance of opposition to the 'White Paper' hardening of positions was needed. Recruiting by the terms of the British was portrayed in large parts of the settlement as a surrender. Although both sides wanted to recruit soldiers, by the first bombing of Palestine by the Italian Air force in July 1940, only few members of the Yeshuv were mobilized. Some of the recruits did not come through the leadership but enlisted directly to the British ranks. On some occasions the Jewish leadership consciously sabotaged these British recruitment efforts. Many of the recruits, contrary to the position of the leadership, also served outside Palestine.

On September 7, 1939, the first Israelis enlisted to the 17th Coastal Defense Battery in Haifa. By the end of January 1940, 42 out of 169 officers and other ranks (all the others were British) were serving in the battery, this is the number of artillerymen recruited until October 1940. The British were short of men, they needed local artillerymen so they could relieve the British ones to other arenas. The Jewish leadership knew that they would need professional artillerymen for their future army. Despite this, the number of recruits was low, and the Jewish authorities seemed to ignore them. The experiences of the 42 gunners were very difficult. The artillery batteries of the colonial army were used to recruit local "natives" in various parts of the empire and to treat them as inferiors. The Jews soldiers would not have this treatment. Both parties were anxious, to the point of using physical violence. On top of that, the Jewish soldiers, who did not even undergo basic training suffered from professional deficiencies, and naturally cultural differences as well as language barriers, which were not addressed by either side.

The work ends with the description of the Haifa-Fortress's efficiency and readiness put into the test: the bombings of the Italian Air Force starting in July 1940. The defense array failed, as it was unable to prevent any of the nine air raids, in each of which between five and ten bombers took part. The Italians inflicted damage, and for a short period of time even reduced the production of the refineries, due to the fears that were sown in their workers. However, only in July 1940, in the shadows of air raids, the British and Jewish leadership began to work in an almost harmonious cooperation regarding the recruitment issues.

Defense of Haifa 1939-1940: The Origins of Jewish Artillery in Palestine

By: Itzhak-Tsach Moshe

Supervised by: Prof. Arnon Golan

**THESIS SUBMITTED AFTER CONFERRAL
OF THE MASTER'S DEGREE**

**University Of Haifa
Faculty of Social Sciences
Department of Geography and Environmental Studies**

November 2022

Defense of Haifa 1939-1940: The Origins of Jewish Artillery in Palestine

Itzhak-Tsach Moshe

**THESIS SUBMITTED AFTER CONFERRAL
OF THE MASTER'S DEGREE**

**University Of Haifa
Faculty of Social Sciences
Department of Geography and Environmental Studies**

November 2022